

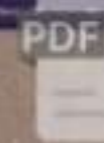
**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик нəггалəр мəчмүси)

3

**«АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ»**
журналына əlavə

Бакы — 1972

1954-чү илдэн нэшр едилир

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəчмуəси)

№ 3 (75)

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бақы—1972

МҮНДӘРИЧАТ

Мәммәд Ариф Дадашзадә, XXIV гурултај вә әдәбијјатын өјрәдәилмәси

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

Н. Абдуллајев. Нитт иккишафы мәшғәләләриндә интонасија үзрә керүлмәк ишләр һаггында

К. Саламов. Диалект шәраити вә мұәллим

Назин Әһмәдов. IV сныфдә интонасија үзрә ишин апарылмасы иккәнтәри вә јоллары

Һ. Рзајева. Мұтајисә үсулундан нечә истифадә едирәм

А. Бабајева. Рус мәктәбинин Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин нитт вәрдишләрини артырмагда визуал вә акустик васитәләрин ролу

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Агадаш Бабајев. V сныфдә әдәбијјатдан програм материалларынын бөлкүсү вә планлашдырылмасы

Дурсун Мәммәдов. Әдәбијјат дәрсләринин ефектливлијини артырмаг һаггында

Салимә Зејналова. IX сныфдә М. Ә. Сабирин јарадычылығы вә «Бејназмәдә» шәрини тәдриси

Ә. Шәфијев. Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты дәрсләриндә техники васитәләрдән истифадә етмәк тәчрүбәсиндән

Чавад Мәммәдов. Әдәбијјат дәрсләриндә идеја тәрбијәси тәчрүбәсиндән

Нагы Күнәшли. V—VIII сныфләрдә бәдин әдәбијјатдан сныфдәиләр ишин тәшкәли

Ә. Әфәндизадә. Суалларә чаваб

Бу китаблары охујун

XXIV ГУРУЛТАЈ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Академик Мәммәд Ариф ДАДАШЗАДӘ

Сов.ИКП XXIV гурултајы совет адамларынын коммунист тәрбијәсинә хусуси әһәмијјәт вермишдир. Леонид Илич Брежнев јолдаш гурултајдакы мә'рузәсиндә көстәрмишдир ки, партијанын идеја-бәдин тәрбијә ишинин әсасыны—кениш зәһмәткеш күтләләриндә коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы тәшкәил едир.

Бу мұһүм вә шәрәфли вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә совет мәктәбинин дә үзәринә бөјүк мәс'улијјәт дүшүр.

Мәктәбләримиз бир нечә илдир ки, јени програмла ишләјир. Бурада әсас диггәт тә'лимин мәзмунуну мұасир елми биликләр сәвијјәсинә галдырмаг, шакирдләрин алдыгы билијн дәринләшдирмәк, кәнчләрдә әмәјә, ичтимаи вәзифәјә мәнәббәт, вәтәнпәрвәрлик һиссләрини гүввәтләндирмәјә верилмишдир.

Әдәбијјат програмларында да мұәјјән дәјишикликләр әмәлә кәтирилмишдир. Әлбәттә, әсас ағырлыг вә мәс'улијјәт бу програмлары һәјата кечирән мұәллимләрин үзәринә дүшүр. Әдәбијјат дәрсләринин XXIV гурултајын көстәрдији истигамәтдә апармаг, дәрсләрин мәзмунуну һәјатла әлагәләндирмәк, бәдин әдәбијјатын бөјүк идеја-тәрбијәви ролундан шакирдләрин дүзкүн истифадә етмәсинә һанл олмаг үчүн мұәллимләримиз чох чалышмалыдырлар.

Кәнчләримизин коммунист дүнјакөрүшү әсасында тәрбијә олунамасы үчүн бәдин әдәбијјат чох зәнкин материал верир. Бәдин әдәбијјаты тәдрис едән мұәллим һәр шәјдән әввәл һәр бир јазычынын гајәсини, һәр бир бәдин әсәрин идеја мәзмунуну һәртәрәфли ачмаға, әдбини мұтәрәгги фикирләрини, инсанпәрвәрлик вә вәтәнпәрвәрлик идејаларыны шакирдләрә дүзкүн изаһ етмәјә чалышмалыдыр.

Бадии адабиётини ичтиман-синфи характерини өйрәнгән үчүн адибәтә адабиәт чол конкрет материал берир.

Адибәтә адабијәтнин тадрисинда мұаллим адабијәтнин ичтиман-синфи характерини шакирдләре баша салмалыдыр. Орта асрада: һәмбирләрин сариларында јашајан шакирдләр һәмбир һәмбирләрин шарафинә мадһијәләр јазыр, онлары та-роиф едиләр. әмә (сирә) әнәналарына тәбә олмајан мұтарәтә шакирдләр әдәбәт, истибадәт, дини мөһүмәти тәғид едиләр, үмүмхаләт манифестини әдәләти, нисанијәти мұдәфиә едиләр. Низами, Фүзүли Вағиф, Пушкин, М. Ф. Әхүндов, Сејид Әзим Ширвани һәм Сәбир јарадычылығына әссләнарәт бадии адабијәтнин чәмијәти ирәди әпәрмәг мејлини, ичтиман тәғид, мұтарәтә фикирләре тәблиг етмәсини көстәрмәк ләзимдыр. Бәшүр үчүн мұаллим Фүзүлинин «Шикајәтнамә», Вағифни «Армагән» әсарларыннан, Сәбирни сатираларындан дәшмә истифада едә биләр.

Әлбатта, бу мәсәләләрин изаһы үчүн совет адабијәти даһа чол материал берир. Совет адабијәтинин кечәндә мұаллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр Бөјүк Октябр социалист иштибабындан сонра адабијәтдә әмәлә кәлән әсвә дәјишиклә-рә јахшы баша дүшсүндәр, бу адабијәтнин јени кејфијәтләрини, онун халг манифестинә хидмәт етмәсини, партијалылыг, хал-гилни, әдәләтлыг принципләрини әјдән тәсәввүр етсәләр.

Партијанын бадии адабијәт сәһәсиндәки сивәсәтини ша-кирдләре изаһ едәркән көстәрмәк ләзимдыр ки, партија бадии адабијәти һәм ичәсанәти өзүнүн ән јахшы көмәкчиси һесаб едиләр. Партија совет адабијәтинин ичкишафына мұнтәзәм кө-мәк едиләр, онун јолуну ишыгәндиләр, јазычыләре, сәнәткар-ләре бөјүк тәғәт көстәрәр.

Партија чалышыр ки, јазычылар бөјүк үмүмхалг ишнә-дә—коммунизм гуручулуғунда даһа јахындам иштирак ет-сәләр. Партија өјрәдиләр ки, јазычыларымызын һәјәтлә, совет халгынын чәктәрәфли һәјәти илә алағәси һәм гәдәр мөһәм әл-сә, јадыны әсарләрин дә бадии дәјәри бир о гәдәр артыг оләр.

Совет адабијәтинин ивәлијәтләри XXIV гурултајда кү-сүси тәјд едилмишдәр. Әдәбијәтимызын ән бөјүк ивәлијәт-ләриндән бири оләр ки, бу адабијәтнин јаранмасында Ишти-бабымызын бәтүн ивәлләри иштирак едиләр. Социализм гу-ручулуғу илләриндә әлкоминдә јашајан адамларын бири-бири-нә мұна әбәтиндән јени үмүми бирлик әмәлә кәлмишдәр, со-

вет халгы јаранмишдәр. Бирини ивәлијәт, бирини ән әлкомин-рәи һәм ону бирликдә гурулу ивәлијәтләрин әрәсиндә кәлмиш-дыг, дәктәт мұнасибәтләри ивәлијәтләриндәр. Ивәлијәтләр бир-биринә јазмалашмишлар һәм бу јазмалашмә кәлмиш-ләһә дә артыгдыр.

Совет адабијәтинин һәр халг ән әлкоминдә јаранмиш ивә-лијәт әнәналарына әссләндыр. Формалә ивәлијәт әлкоминдә совет адабијәтинин мәзмуну, ивәлијәт истибадыт бирдәр, ивәлијәтләр Со-вет адабијәти чохмәлләтли адабијәтдәр формалә ивәлијәтләр һәм рәнкәрәлидир. Бу адабијәт халгларын бир-биринә арты-лыглы алағә һәм тәсири шарафиндә ивәлијәт едиләр. Совет ив-кишафында рус совет јазычыларынын рус тәғидәрәлијәтдәр Чохмәлләтли һәм чохмәлли совет адабијәти дәврү әлкоминдә тарих ивәлијәтләриндәндир.

Совет адабијәтинин јарадычылыг методу социалист ре-ализмдир. һәјәти дүшүни әкс етдирмәкә ивәлијәт ивәлијәт берир социалист реализми адабијәтинин ивәлијәтләри бөјүкдәр. Бу ивәлијәтләрин тәсири дәврәси кәтләмә артыр. О. Әлкомини мұтарәтти, реалист јазычыларына тәсири көстәрәр. әлкомини тәсәләтлә тәғид етмәләринә, сүлә һәм демократијә үғрунда мұбаризәләринә көмәк едиләр. Әдәбијәт мұаллим дәврү мұзун ән ивәләли һәм гәбәгчәли адабијәти әлкоминдә совет адабијәтинин бу күсүсијәтинин ивәлијәтләри ивәлијәтләрә ша-кирдләре изаһ етмәлидир.

Халг һәјәти илә сых бағлы олән совет адабијәтинин ән әлкоминдә јени чәмијәт гуран адамларын әмәк чәһәсиндәки гәб-романлығыны, коммунист әмәлини шүүрлү мұнасибәтнин кө-стәрмәк, һәјәтимызда баш берән мұһүм һадисәләри, совет адамларынын јүксәк мәһәти кејфијәтләрини, халгларын дәкт-чәсинә јашамасыны, вәтәнләрәлијәтин әкс етдирмәлидир. Мәһди һүсәјини «Абшерон» романынын тадрис едилдә шакирд-ләрин диггәтнин әмәлини мәһәт коммунист рүбунда, шүүрлү һәм ичтиман характердә олмасына, фәйләләрдәки коллективизм әһвәл-рүһнијәсинә чәһә етмәк фәјдәли оләр.

Бу мөвзүдә Вәтәни тәрәшһүч едилән, онун вәтәнләрәлијәт әһвә-ләрини гәб-романлығынын тәсвир едилән бир чол бадии әсар-ләр һәср едилмишдәр. С. Рүстәмин «Гәбриз шеһәри», М. С. Ор-дубадини «Думанлы Гәбриз», М. Ибраһимовун «Кәләм күч» романылары һәм с.

Вэтэпэрвэрлик мөвзусу әдәбијјатымызда көркәмлик јер тутур. Мүәллимләр бу әсәрләрн кечәндә шакирдләрдә Вэтәнә мәнәббәт, Вэтәнн горумага һәмншә һазыр олмаг, Вэтән јолунда һәлак олан гәһрәманларын хатирәсннн әзнз сахламаг кимн һиссләр тәрбијә едә биләрләр. Мәммәд Раһимнн «Ленинград көјләрнндә» поемасынн кечәндә шакирдләрнн диггәтннн гәһрәманын вэтәпэрвэрлик дугуларынна, Вэтән мәнәббәтннн онун үчүн һәр шејдән јүксәк олмасына, Вэтән јолунда мәрданә һәлак олмасына чәлб етмәк лазымдыр. Һүсејнбала Әлијев, Мейди Һүсејнзадә кимн Вэтән мүһарибәси гәһрәманларын илә шакирдләр фәхр етмәли, онлар кимн олмага чан атмалыдырлар.

Шакирдләрдә үмумијјәтлә, истәр кечмишдә вә истәрсә дә инди азадлыг уғрунда мүбаризә апармыш вә апаран адамлар мәнәббәт ојатмаг лазымдыр, ингилаби хидмәтләрн, дөјүшдәки гәһрәманлыгларын, әмәкдәки икидикләрннә көрә фәргләннн адамлар һөрмәт кәнчләрнмизнн ән мүгәддәс вәзифәсннн днр.

Әдәбијјатымызын әсас мөвзуларыннан бнрн дә һәмншә олдуғу кимн јенә дә дүнја пролетариатыннн даһн рәһбәрн Лениннн һәјат вә фәалијјәтиднр. Лениннн бәднн сурәтннн јаратмаг уғрунда чалышан јазычыларынмыз бнр сыра мүвәффәгијјәтлн ше’р, поэма, һекајә вә повест јазмышлар. Рәсул Рзанын «Ленин» поемасы Азәрбајчан әдәбијјатында даһн рәһбәрә һәср едилмиш ән гијмәтлн әсәрднр. Бу әсәрдә рәһбәрнн бәднн сурәтн кениш планда, Русијада пролетариатын ингилаби мүбаризәснлә әлагәли бнр шәкилдә верилмишднр. Ленин гүдрәтлн бнр ингилабчы, мүдрик бнр рәһбәр, даһн бнр тәшкнлатчы, сәдә бнр инсан кимн чанлы јарадылмышдыр. Поэма өз ингилаби руһу, ленинизмә сәдагәтн илә диггәтн чәлб еднр. Мүәллимләр әсәрнн ингилаби руһуну шакирдләрә ашыламалыдырлар.

Совет әдәбијјаты әсасән тәсдигедичн әдәбијјатдыр, онун идеја-тәрбијәви вәзифәснннн мүһүм бнр һиссәси һәмнн бу тәсдиг руһундан, мүсбәт истигамәтдә тә’снр гүввәснндән ибарәтднр. Лакин бу, һеч дә о демәк дејилднр кн, совет әдәбијјаты тәнгид пафосундан мәнрумдур. Мадам кн, һәлә һәјатда тәнгид едиләси, инкишафымыза мане олан һаллар вар, онларын ифша вә тәнгид етмәк тәбнн олараг әдәбијјатын вәзифәсннн дахилднр.

4. Чаббарлынын «Севил», «Алмаз» кимн әсәрләрнндә јеннликлә көһнәлијнн мүбаризәси, нөгсанларла ардычыл мүбаризә апаран, фәал адамларын бәднн сурәтн гүввәтлн верилмишднр. Бу әсәрләрдә јенн инсан характерннн формалашмасында көһнәлмә чнддн мүбаризәдә көстәрнлмишднр.

Шакирдләрдә белә бнр фикир тәрбијә едилмәлиднр кн, коммунист әхлагына јнјәләнмәк, һәртәрәфли камил адам олмаг үчүн көһнәликлә, кечмишнн галыгларын илә амансыз вә ардычыл мүбаризә апармаг лазымдыр. Адамларын шүүрунда һәлә дә мәнфи вәрдишләр, хасијјәтләр јашамагдадыр; һәлә дә тәнбәллик едән, өзкәннн һесабына јашајан, рүшвәт алан, сәрхошлуг едән адамлар тапылыр. Бу кимн һаллара гаршы мүбаризә етмәк чәмијјәтнмизнн һәр бнр шүүрлу вәтәндашынын борчудур. Бу ишдә бәднн әдәбијјат бизә көмәк еднр, коммунист әхлагына зндд олан фәрдијјәтчилик әһвал-руһијјәсннн, ичтиман мүлкијјәтә әјри көзлә баханларын ифша вә тәнгид еднр. Јазычыларынмызын сатира атәшннә тутдуғу мәнфи һаллара гаршы шакирдләрдә дәрнн ннфрәт ојатмаг да үмуми тәрбијә ишимизнн бнр һиссәсннн тәшкнл еднр.

Партијамызын XXIV гурултајы бнр даһа хатырлатмышдыр кн, биз империализм тәблиғатынын өлкәмизә, социализм дүнјасына гаршы арасы кәснлмәјән идеолоји мүһарибә апардығы бнр шәраитдә јашајырыг. Буржуа идеологларын ујдурма вә јаланлар васитәсилә капитализми тә’рифләјнр, социализми исә нисләјнрләр. Белә бнр шәраитдә биз кәнчләрнмиздә јүксәк снјасн сајыглыг тәрбијә етмәлијик.

Совет јазычыларын капитализм дүнјасы һаггында әсил һәгигәтн јазырлар. Сәмәд Вурғунун «Зәнчннн арзуларын», Һүсејн Чавиднн «Азәр» поемасыннан «Нил јаврусун» вә «Көмүр мә’дәннндә» әсәрләрнндә Америка, Инкилтәрә вә башга Гәрб өлкәләрнндә фәһләләрнн, башга иргдән олан зәһмәткешләрнн башына кәтирилән мүсибәтләрдән бәһс олунур.

Капитализм чәмијјәтнннн ичә бнр чәһәннәм олдуғуну биз мүтәрәгги дүнја јазычыларыннн әсәрләрнндән дә өјрәннрик. Көркәмлик инкилис јазычысы Чек Линдсеј, ингилабчы алман јазычысы Анна Зекерс вә башгаларын капиталист өлкәләрнндә иртичанын гүввәтләнмәсннн, фәһлә сннфиннн азадлыг һәрәкатынын тәсвир еднрләр.

Мүәллимләр бу әсәрләрнн тәһлили үзәрнндә дајанмагла мүаснр капитализмнн дәһшәтләрннн ачыб көстәрә биләрләр.

Ејни заманда онлар мүасир капитализмин ич үзүнү ачан эң јакшы бәдни әсәрләри елдә охумаг үчүн шакирдләрә төвсәјә едә биләрләр.

Әдәбијјат мүәллими бир мүәллим олмагдан башга, һәм да идеолокија ишчиси, мәфкурә ишчиси, бу исе онун тәрбијә вә тәдрис ишини мәс'улијјәтини артырыр. Кәнчләриң коммунист руһунда тәрбијә олунмасында мүәллимдән хүсуси бачарыг, усталыг, бәлкә дә јарадычылыг тәләб олунур. Әдәбијјат мүәллиминин һәр сөзү инандырычы олмалыдыр, үрәкдән кәлмәлидир. Мүәллим өз еһтираслы сөзү илә шакирдләрә дәрси тәсир бағышламалыдыр.

Һеч шүбһә јохдур ки, бачарыглы мүәллимләримиз өз дәрсләрини јүксәк сәвијјәдә апарыр вә бәдни әдәбијјатын маһијјәтини шакирдләрә чатдырмагла бәрабәр, тәрбијәви вәзифәсини дә лајигинчә јеринә јетирирләр.

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

НИТГ ИНКИШАФЫ МӘШГӘЛӘЛӘРИНДӘ ИНТОНАСИЈА ҮЗРӘ КӨРҮЛӘЧӘК ИШЛӘР ЃАГГЫНДА

Досент Н. АБДУЛЛАЈЕВ

Систематик синтаксис курсунун гаршысына гојулан башлыча мәгсәдләрдән бири дә шакирдләрә интонасија нормаларына аид мүвафиг вәрдишләр ашыламагдыр. Бу мәсәлә илә әлағәдар јени програмда көстәрилер: «Азәрбајчан дили дәрсләриндә ифадәли оху вәрдишләрини инкишаф етдирмәјә дә мүәллим хүсуси диггәт јетирмәлидир. Синтаксислә әлағәдар кечилән дәрсләр бу сәһәдә даһа әлверишли имкан јарадыр; һәмни дәрсләрдә мүәллим нитгин интонасијасы үзәриндә шакирдләрини мүшаһидәләр апармасына мүнтәзәм диггәт јетирмәлидир»*,

Апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләрин чоху грамматика дәрсләриндә јени програмын бу тәләбини лазыми сәвијјәдә јеринә јетирмирләр. Синтаксис тәдрисиндә интонасија нормаларынын өјрәдилмәси чох вахт тәсадүфи характер дашыјыр вә бу иш интонасија илә билаваситә бағлы олан бир нечә мөвзунун тәдриси дапрәсиндә мәһдудлашдырылыр. Шакирдләрини чанлы нитг үзәриндә мүшаһидәләри истәвилән сәвијјәдә тәшкил едилмир; дүзкүн данышыг вә ифадәли оху вәрдишләрини инкишаф етдирилмәси ишиндә магнитофон, радио, телевизија, кино вә с. техники васитәләрдән аз-аз истифадә олунур. Нәзәри-практик һазырлыға вә нитги ешитмә габилијјәтинә мүкәммәл дәрәчәдә јијәләнмәјән шакирдләр, данышыг вә охудақы рәнкарәнк интонасија чаларлыгларыны, мәна инчәликләрини тутмагда вә онлары фәргләндирә билмәкдә чәтинлик чәкирләр

* Орта мәктәб програмлары, «Маариф», Бақы, 1970, сәһ. 11.

Азәрбајҗан дили интонасија чәһәтіндән зәнкин дилләр-дән биридир. Оун бир чох интонасија рәнки, чаларлығы, нө-вү вардыр. Суал, ншда, тәәччүб, чағырыш, тәсдиг, гәтилик, ха-биш, дә'вәт, нәснәт, өјүд, һөкм, әмр, мугәјпсә, садалама, хә-бәрдарлыг вә с. интонасијанын нөвләридир. Данышан нитг за-маны мөгсәдинә ујгун олараг, интонасијанын нөвләриндән бу-вә ја дикәрини сечир.

Интонасија һәм данышыг, һәм дә оху просеси илә биллава-ситә алағәдар олан ән характерик тәләффүз һадисәсидир. Да-нышан үнсүјјәт заманы өз мөгсәдинә мугәфиг олараг, нитгинә мүхтәлиф формада сәс тәртибаты верир. Јә'ни, данышыгда тә-фәккүр фәалијјәтинин нәтичәси олан нитг, рәйкарәнк инто-насија чаларлығына, бојалыгына малик олур.

Оху просесиндә исә вәзијјәт бир гәдәр башгадыр. Нитгин-язылы формасында мүәллифин јалныз мәнтиги тәфәккүрү-нүн нәтичәләри верилр. Бурада охујанын јазылы шәкилдә ве-рилмиш олан мүәллиф фикрини ачмаг, ону сәсләндирмәкдир.

Интонасија нитгиндә елә инчә емоционал мүнасибәтләр-јарадыр ки, һеч бир формал аламәт һәмнин мүнасибәтләри-јарада билмәз. Дилләјичи чох заман данышанын мөгсәдини-јалныз интонасија васитәсилә мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән, «ја-ғыш» сөзү данышанын мөгсәдиндән асылы олараг мүхтәлиф интонасија илә дејилә биләр. Мәсәлән, ушаглар шәһәрәтра-фы кәзинтијә чыхмышлар; һамы севинч ичәрисиндәдир. Бир-дән көј үзүнү гара булуд алыр... јағыш! Нә бөјүк мә'јуслут!?

Дикәр бир ситуасијада һәмнин сөз башга чүр сәсләнир. Фәрз едәк ки, узун мүддәт јағыш јағмамышдыр. Колхозчула-рын јағыша бөјүк еһтијачы вар. һамы јағыш арзулајыр. Бир-дән... јағыш! Нә бөјүк севинч, фәрәһ!

Беләликлә, материал чәһәтдән ејни олан, јә'ни ејни фо-нетик тәркибли сөз мөгсәддән асылы олараг мүхтәлиф (бир-биринә зидд) интонасија илә дејилр.

Тәкчә сөз дејил, сөз бирләшмәләри, чүмләләр дә бә'зән ишләнмә мөгсәдинә көрә башга-башга интонасијаларла тәләф-фүз олунур. Франсыз фонетики Граммонун дејир ки: «чүмлә-ләри әмәлә кәтирән сөзләр онун јалныз «склетидир», бу склетә пәрәкәт вә һәјат верән интонасијадыр». Интонасија мүәјјән бир мәзмунун өзүнәмугәфиг форма илә ифадә олунмасы ва-онтәләриндән ән башлычасыдыр.

«Нитг интонасијасы комплекс дил һадисәсидир. Интона-сија тәләффүзүн дөрд элементини—фасилә, вургу, мелодија вә

сүр'әти өзүндә бирләшдирир» (В. Ј. Блинов, *Выразительное слово учителя-словесника*, учнедгиз, 1963, стр. 15). Бүтүн һә-рәкәтләр кими нитг дә башлангыча (јә'ни һәрәкәтин әмәлә кәт-мәсинә), давам етмәсинә (һәрәкәтин икиншиги мүәјјән ис-тигамәтә догру јөнәлмәсинә) вә сона (һәрәкәтин кәсит-мәсинә) маликдир. Чанлы нитгдә һәмишә мүәјјән бир һәрә-кәт, сүр'әт, күч, фасилә өзүнү кәстәрир ки, булар интонаси-јанын јухарыда кәстәрдијимиз дөрд элементи илә алағәдар-дыр. Нитгин күчү, зәрбәси, динамикасы онун вургусу, нитгин сүр'әти, истигамәти онун вургусу, мелодијасы, дајаначагы исә нитгин фасиләсидир. Фасилә, вургу, сүр'әт, мелодија нитгин харичи компонентләридир. Бу харичи компонентләр сәсләнмә-ни јарадырлар.

Нитгин дахили амилләри дә вардыр. Буларта фикир, һиссә вә ирадә кими элементләр дахилдир. Методики әдәбијјәтдә бурада дөрдүнчү бир элемент—инсанын темпераменти дә әла-вә едилр. Нитгин харичи компонентләри онун дахили ком-понентләри илә бағлыдыр вә онлары әкс етдирир. Харичи ком-понентләрдән фасилә фикирлә, вургу динамика, ирадә илә, мелодија һиссә, сүр'әт исә фәрди сәчијјә дашыјан темпера-ментлә биллаваситә алағәдардыр. Бурадан һеч дә белә нәтичә чыхармаг олмаз ки, куја нитгин һәр бир дахили үнсүрү бүтүн һалларда анчаг бир харичи үнсүр илә бағлы олур. Дахили компонентләрдән һәр бири мүәјјән һалларда бир дејил, бир нечә харичи компонентлә дә ифадә олуна биләр.

Интонасијанын әсас үнсүрләриндән бири дә **фасиләдир**. Фасилә нитгдә мәнтиглији тә'мин едән башлыча васитәләрдән-дир.

Нитг, һәрәкәтин ифадәси олматла мүәјјән тәнәффүс вә дајаначаға маликдир. Тәнәффүс мөгсәдилә данышыг вә оху просесиндә едилән бу дајаначаг нитг терминолокијасында фа-силә (пауза) адланыр. Нитг заманы зәрури биоложи тәләба-тын нәтичәси кими баш верән тәнәффүс—фасилә һәм даныша-нын, һәм дә дилләјәнин нитг органларынын мүәјјән сакитлији, раһатлығыдыр. Фасилә нитгдә тәкчә физиоложи функцијаны дејил, ејни заманда (фикрин асан, мөгсәдәујгун, инандырычы шәкилдә ифадә олунмасы, данышанын фикрини чәмләшдирә билмәси вә с.) психоложи функцијаны да јеринә јетирир.

Нитгдәки фасиләнин дилләјичи үчүн дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Дилләјичи бу чүр фасилә заманы ешитдикләрини мә-нимсәјир, «һәзм» едир вә сонракы фикри тутмаг үчүн дигтәти-ни сәфәрбәрлијә алыр.

Нормал фасиләдә дүзкүн тәһәффүсүн бөјүк ролу вардыр. Тәһәффүс ики функцијаны јеринә јетирир. О һәм инсан һәјаты үчүн зәрури шәртдир, һәм дә нитги јарадан башлыча васитәдир.

Данышыгда нәфәсвермә вә нәфәсалма заманы нитгдә узун вә гыса фасиләләр әмәлә кәлир. Фасилә һәм мәнтиги, һәм дә психоложи функција дашыјыр. Мәнтиги фасилә нитги мәнтиги мә'на дашыјан һиссәләрә бөлмәклә, онун дәгиглијини, дүзкүнлүјүнү вә ајдынлығыны тә'мин едир. Данышан мүәјјән чүмләнни бу фасиләнни көмәклији илә һиссәләринә ајырмагла ифадә едәчәји фикри динләјичини диггәтинә даһа ајдын чатдырыр вә бә'зән нитгдә јаранан долашыгылыгы арадан галдырыр. Фасилә чүмләдә ваһид мә'на бүтөвлүјүндә бирләшән групплары һәм ајырыр, һәм дә бирләшдирир. Буна көрә дә она әлагәләндиричи, јахуд бирләшдиричи фасилә дә дејилир. Мәсәлән, чалыш, Ариф кими тәнбәл олма. Бурада бөлкү билдирән фасилә (чалыш сөзүндән сонра) фикрин дүзкүн ифадә олунмасына хидмәт едир. Јахуд, «Охусан, ә'лачы оларсан» чүмләсиндә мәнтиги фасилә (охусан сөзүндән сонра) чүмләнни ики һиссәсини (охусан вә ә'лачы оларсан) ваһид бир мә'на бүтөвлүјүндә, мүәјјән нитг дәстәләриндә, тактларында бирләшдирир. Фасиләнни бирләшдирмә функцијасы, онун ајырма функцијасындан үстүндүр. О, нитгә ахычылыгы верир, онун тәһәффүс охунагылығыны тә'мин едир.

Фасилә психоложи функција да дашыјыр. Психоложи фасилә данышанын дахили һиссәләри илә бағлыдыр. Бу, пауза, жест вә мимика илә чох јахын олуб, мә'насы данышанын көзләриндә јашајыр. Данышыг вә охуја хүсуси емоционаллыгы верән бу фасилә, сөјләнилән мәтини истәнилән јериндә едилә биләр. Бир шәртлә ки, бу заман емоционаллыгы өлчүсү нәзәрә алынсын. Психоложи фасилә динләјәнә нә исә вә'д едир, ону ниттизарла көзләмәјә вадар едир. Бә'зән бу фасиләдән даһа мүнәсиб вә дәгиг сөзләр тапмаг үчүн истифадә олунур. Данышан бу мәгсәдлә тез-тез дајаныр, даһа инандырычы, даһа тәһәффүс вә чанлы сөз ахтармалы олур. Бу заман данышан елә көркәм алыр ки, куја ләзими сөзү тапмагда чәтинлик чәкир. Тапдыгы сөзү о хүсуси (мәнтиги вурғу илә) гејд едир. Сөз усталары бу ахтарышы елә апарырлар ки, динләјичиләр онун һәгигилијинә инанырлар.

Психоложи фасилә јазыда, адәтән, чох нөгтә илә көстәрилир. Бүтүн һалларда чох нөгтәдә едилән фасилә психоло-

жи фасиләдир. Динләјичи психоложи фасилә заманы нитги кәһилмә сәбәбини дә билмәлидир. Бә'зән данышан һәјәчандан сөзү вә ја чүмләнни ахыра гәдәр ифадә едә билмир. Бу заман верилән психоложи фасилә ән чәтин мә'наны белә динләјичијә сөзсүз чатдырыр. Белә фасиләјә физиоложи фасилә дә дејилир. Данышан бә'зән өзү өз нитгини кәһил, сәнки данышмагда горхур. Мәсәлән:

Б а л а ш—Анчаг, Дилбәр, мәним атам лалдыр, онун бура кәһилмәси... (Ҷ. Ҷ.). Бөјүк тә'кидлә аиләни көрмәк истәјән Дилбәрә Балаш «Мән лајиг билмәздим ки...» чавабыны верир. Чыхылмаз вәзијәтдә галан Балашын нә демәк истәдијини охучу дәрин мә'налы фасилә илә асан аилајыр.

Адлыг чүмләләрдә едилән фасилә мәнтиги фасиләдән даһа чох психоложи фасиләдир. Мәсәлән:

Мајын бири... сәһәр чағы... үзләр шән.

Темп—нитгин мүәјјән сүр'әти вә бу сүр'әтин дәјишмәсидир. О, шифаһи нитгин вачиб ифадә васитәләриндән бири олмагла интонасијаны зәһкинләшдирир, онун дикәр үнсүрләрини (фасилә, мелодија, тембр) функцијасыны тамамлајыр.

Һәр бир адам психоложи хүсусијәтләриндән асылы олараг нитгин мұхтәлиф темпинә малик олур. Бизим мұсаһибимзин бири тез-тез, о бири орта, бир башгасы исә јаваш темпдә данышыр.

Әввәлчәдән дүшүнүлмүш, мәнтиги чәһәтдән әсасландырылмыш нитг вә ја оху илә јахшы һазырланмыш данышыг вә охуну мұгајисә етсәк, шифаһи нитгдә темпин нә гәдәр бөјүк гүввә олдуғуну ајдын көрәрик. Биринчи вәзијәтдә нитг темпи чанлы вә рәһкарәнк олдуғу һалда, икинчи вәзијәтдә темп солғун, өлкүн, сүст бир форма кәһил едир.

Интонасијанын дикәр үнсүрләри кими, темп дә мәнтиги вә психоложи функција дашыјыр. Бу бахымдан о, фасилә вә мәнтиги вурғу илә сых бир бағлылыгы тәшкил едир. Белә ки, нитгдәки дәрин паузалар јаваш, гыса фасиләләр исә ити темпдә мұшајиәт олунур. Мәнтиги вурғулу сөзүн чүмләдә хүсусилә гејд олунмасы, нәзәрә чарпдырылмасында нитгин темпи вурғудан аз рол ојнамыр. Чүмләдәки мәнтиги вурғулу сөз јаваш, ләнк бир темплә тәләффүз олунур. Мәсәлән:

Азад мәним ушагылыгы вә кәһиллик јолдашым иди... Бир һәјәтдә доғулмуш, бир һәјәтдә бөјүјүб мәктәбә кетмишдик... Кәһиллимизин дә бөјүк бир гисмини бир јердә кечирмишдик (М. Ибраһимов).

Бу чүмлөлөрдө мантиги вургу ушагы, кэнчлик, бир һә-
јәтдә, бир јердә сөзләрини үзәринә дүшүр. Мүстәгил нитг
тактлары олан бу сөзләр јаваш темплә охунур ки, белә бир
таләффүз тәрзи һәмийн сөзләрн даһа чох нәзәрә чарпдырараг,
чүмләдәки дикәр сөзләрдән фәргләндирир.

Мантиги мәркәзә, нөгтәјә доғру јахынлашдыгча нитг тем-
пи һисс едиләчәк дәрәчәдә јавашыјыр. Мантиги вургулу нитг
тактынын сонунда бу јавашыјан темп дәрнн мелодија илә
күчләндирилр. Мәсәлән:

Кишиләрә гаршы һәмийшә лагејд олан Фирузә, нәдәнсә она
тәрәф дөндү (Ч. Ч.).

Бурада биринчи нитг тактындан сонра дәрнн фасилә еди-
лр. Бу фасилә мүбтәдә зонасыны (кишиләрә гаршы һәмийшә
лагејд олан Фирузә) хәбәр зонасындан (нәдәнсә она тәрәф
дөндү) ајырыр. Фасилә биринчи синтагманын ахырынчы икә
сөзүнүн бир гәдәр јавашыјан темплә дејилмәсини тәләб едир.

Мелодијанын мүхталиф емоционал формалары нитг темпа
плә чох алагәдардыр. Күчлү емоционаллар јүксәк темплә ифадә
олунур. Нитг мелодијасында темпин көмәкчи ролу һәмийшә
һисс олунур. Мәсәлән: «Јахшы. Мән буну һеч заман унутма-
рам».

Бөјүк минвәтдарлыг һисси илә дејилән бу чүмлә јаваш
темплә ифадә олунур.

Данышыг вә оху заманы шакирдләрдә нитг темпинә ри-
јәт етмәк бачарыгынын јарадылмасы, әдәби тәләффүз вәр-
дишләрини инкишафы бахымындан чох әһәмијјәтлидир. Ша-
кирдләр чох заман ја ити, ја да јаваш данышыр вә охујурлар.
Шакирдләрин чохунун данышыгы, хүсусән охусу сүр'әтлидир.
Онлар мәтһип характеринә ујғун олан темпи тампагда чәтин-
лик чәкирләр. Ити темплә данышаркән шакирдләр сөзләрн
јарымчыг тәләффүз едир, сөзләрн әввәли вә ја ахырынн
«удур», сөзләрн гарышдырырлар вә с. Белә данышыг вә охуда
мәзмун чәтин анлашылыр. Қ. С. Станиславски белә нитг һаг-
гында образлы шәкилдә дејир: «Һәрфләри дәјишдирилмиш
сөзләр мәнә ағзынын јериндә гулагы, гулагынын јериндә бар-
магы олан адам тә'сирн бағышлајыр. Әввәли ајдын дејилмә-
јән сөз башы әзилмиш адам кимидир. Сону ешидилмәјән сөз
исә мәнә ајаглары кәсилмиш адамы хатырләдыр. Ајры-ајры
һәрф вә һечаларын бурахылмасы әзилмиш бурун, чыхарыл-
мыш көз вә ја диш, кәсилмиш гулаг вә бу кими шикәстликләр
тә'сирн бағышлајыр. Бә'зи адамлар еһтијатсызлыг үзүндән

сөзләрн јапышдырыб мә'насыз вә формасыз күтләјә чевирәндә,
мән бала дүшмүш милчәји хатырлајыр вә тутгун думанда па-
јыз палчыгы вә чискини тәсәввүрүмә кәтирирәм»*.

Нитгин мелодиклији. Нитг заманы сәс каһ алчалыр, каһ
да јүксәлир. Мүәјјән интервалда сәсин алчалыб галхмасы му-
сигидә олдуғу кими, нитгдә дә мелодијаны әмәлә кәтирир.
Нитгдә мүәјјән парчалар арасындакы сәрпәдләр мелодија ва-
ситәслә мүәјјән едилр. Сәсин галхмасы вә еймәси арасы-
дакы дөнүш нормал ешитмә габилијјәтинә малик олан адам-
лар тәрәфиндән асанлыгла һисс олунур.

Нитг мелодијасы емоционалларын ифадәсинә хидмәт едир.
Һәјәтдә темпераментсиз, һиссиз адамларын нитги мелодиклик
бахымындан зәиф олур. Инсанын емоционал һәссаслыгы нә
гәдәр чох оларса, онун нитгинин мелодик ифадәлилији бир о
гәдәр зәнкин олар. Лазыми мелодик аксәятдән мәһрум олан
нитг һиссиздир.

Чүмләдә сәс тонунун галхмасы вә еймәси арасында мүәј-
јән бир нөгтә—кулминасија нөгтәси олур ки, һәмийн нөгтә сәс
тонунун ән јүксәк јохушунун баша чатдыгыны вә еймәнин
башладыгыны көстәрир. Сәс тонунун галхмасы вә еймәсинн
кулминасија нөгтәси икә функцијаны јеринә јетирир. О, би-
ринчи һиссәдә јүксәлишин сонуну, икинчи һиссәдә исә еймәнин
башлангычыны, «старт» нөгтәсини көстәрир.

Мелодија илә дурғу ишарәләри арасындакы мүнәсибәт,
фасилә илә дурғу ишарәләри арасындакы мүнәсибәтин ејни-
дир. Белә ки:

1) Веркүл әксәр һалларда нитг тонунун јүксәлмәсини тә-
ләб едир.

2) Нөгтәдә сәс тону ашагы едир.

3) Нөгтәли веркүл нөгтәјә јахын бир тәрздә «охунур». Бу
ишарә гојулан јердә сәс тону бир гәдәр ашагы едир.

4) Икә нөгтәдә чох вахт сәсин тону алчалыр.

5) Һәр икә тәрәфдән тире вә мө'тәризә илә чүмләнн ди-
кәр үзвләриндән ајрылан сөзләр енән интонасија илә охунур
вә бу ишарәдән сонра кәлән сөз, мө'тәризә вә ја тиредән әв-
вәлки сөзүн интонасијасына ујғун шәкилдә дејилр вә охунур.

Чүмлә мелодијасы психоложи функција дашыјыр. Бу ме-
лодија данышанын дахили һиссләрнн вермәк үчүн әсас вә
башлыча васитәдир. Мелодијанын психоложи функцијасы, бир
нөв онун мантиги функцијасыны тамамлајыр.

* К. С. Станиславски. Сборник. Соч., т. 3. пзд. «Искусство»,
М., 1955, стр. 69—70.

Психоложи функцјалы мелодија сәсин галхыб-енмә дәрәжәһиндән асылы олараг мүхтәлиф кејфијјәтә маликдир. Әкәр сәсин јүкәһәлмәси вә алчалмасы арасында мүәјјән интәрвал јохдурса, даһа доғрусу, сәсин галхма вә енмәси ејни инебәтләдирсә, белә нитг мелодикликдән мәһрумдур. Бу чүр даһышыг тәрән монотон адланыр. Монотон нитгдә сәс тону јекпәсәкдир.

Нитг мелодијасы характеринә көрә рәнкарәһик олур. Мелодијанын бу рәнкарәһиклији сәсин характери илә бағлыдыр. О, данышанын психоложијасындан асылы олараг мүхтәлиф сәс чаларлығы кәсб едир. Мәсәлә; гәзәб, һирс, әмр данышанын сәсинә турулуғ, кәскиһлик, итилик, габалығ, гәтилик верир. Әксинә, башгаларынын әзијјәтһини, изтираб вә дәрдини дуја билмәк вә она шәриҗ олмағ бизим сәсинизә јумшағлығ, зәрифлик, инчәлик вә һәрарәт верир.

Шылтағлығ, тәрслик, түндхасијјәтһилик, дәһшәтһини бир сыра формада ифадәси сәсә гејри-тәбиһлик, сүһилик, һијләкәрлик, гәддарлығ, худбиһлик мәзмуну кәтирир.

Хејрхәһлиғ, тәнтәнә, өзүнүн вә башгасынын ләјагәт, һејсијјәт вә мәһлијһини баша дүшмәк кимни психоложи кејфијјәтһини ифадәси заманы сәс бир гәдәр кениш, сакит вә алчалан мелодијаја малик олур.

Тембр. Ифадәһилијһини әһ инчә вә мүрәккәб васитәләриндән бири дә тембрдир. Тембр франсыз сөзү олуб зәһк, зыһгыров демәкдир. Тембр тәләффүздә әләвә сәсләрини (обертонларын) көмәји илә јараныр. Әләвә сәсләр әсәс сәсин гүвәтләндирир, она хүсуси рәһк—тембр верир. Тембр васитәһилә биз мүхтәлиф мусиғи аләтләрини (тар, каманча, пиано, китара, балалајка вә с.) сәсләрини бир-бириндән фәргләндирир. Тембрини көмәји илә динләјән, танышыны үзүнү көрмәдән (мәсәлә, телефон васитәһилә) сәсиндән таныја билир. Тембр данышанын әһвали-руһијјәһиндән, онун инсан, әшја вә һадисәләрә мүхтәлиф мүнәсибәтһиндән асылы олараг дәјишир. Бу хүсусијјәт она инсан һиссләрини ифадә едә билмәк бахымындан башлыча рол ојнамаға имкан јарадыр.

Һәр бир адамын данышығынын мүәјјән тембр нормасы вардыр. Икни чүр тембри бир-бириндән азырмағ лазымдыр: 1) тәбиһи тембр, 2) шәхси тембр. Биринчи һалда тембр арзумудан асылы олмајарағ бизим нитгимизни мүшәјһәт едир. Икинчи һалда исе (шәхси тембрдә) тембр прадәмизни ифадәси кимни мејдана чыхыр.

Нитг тембриндән актјорлуғ сәһәтһиндә кениш истифадә олунур. Тембрдән истифадәһини дә мүәјјән өлчүләри вардыр. Ондан јерли-јериндә истифадә етмәмәк нитгдә бәзән кобудлуға, гејри-тәбиһлијә, шаблонлуға кәтириб чыхарыр.

Тембрини аһи нормасы чох һадир һадисәдир. О даима өз формасыны дәјишир. Данышанын физики кәстәричиләри вә характер психоложи хүсусијјәтләри (онун хәстәлији, сағламлығы, бәдбәхтлији, хошбәхтлији вә с.) онун сәс тембриндә «охунур».

Тембрини ифадәһи охуда хүсуси ролу вардыр. Охуда әһ чәтһи мәсәлә, һәр һансы бир образын данышығ тембрини мүәјјәнләшдирмәкдир. Әсәр охунуларкән (һәтта сәһсиз охунуларкән белә) гәһрәманын сәс тембри «ешидилир». Биз, һабелә оху заманы мүәјјән сурәтһини кечирдији психоложи һалларла әләгәдар онун сәс тембрини дәјишмәһини һисс едирик.

ДИАЛЕКТ ШƏРАИТИ ВƏ МУƏЛЛИМ

К. САЛАМОВ,

Минскөлмәр шәһәр I нөмрәли мәктәбин мұәллими

Узун кәләрдәр ки, дүжүп дөнишмә, әдәби нормаларға үлгү тәләффүз, әдәби вә мәдәни нити үгүндә мұбаризә кәдәр бу мұәллим гәдәр дә әдәби вә мұсәбәт тәсирини кәстәрмишдәр. Ләкин бу тәсирдә һәқиқәт кәсәфәтләймәк олар, һәттә бу кә кәрдәмәли әдәби нити чәх мұәли бир һисәсә һисәб әтмәк ләзәмдир.

Мәдүмдәр ки, «Дил практик реал шүүрдүр» (К. Маркс). Бәләдирсә, ондә бия фикримишә әдәби һисәбәт әтмәли һик ки, еши дән вә ја әкүяп ону һисәбәтдә баша дүшсүн. Бу һисә биядән вә нитгимәк үзәриндә ләзәмишә һисәбәтләймәк тәләб әдир. Аһи, «Кәләл фикр һисәбәтдә әлуһурсә, бүтүн һисәбәтнин итирир» (Ф. Волтер).

Әдәмларын нитги үзәриндә һисләмәк мұәллимләрини, дүсүкән дил мұәллимләринини үзәриндә дүшдүжү үчүн, биринчи һисәбәдә, мұәллимләрини нитги һисәбәтдә бир һисәбәт кәләмә дәмә һисәбәт бияришә.

Мұәллимләрини нитги, онун тәһзилә һисәбәт, мәдәни сәвиһәсә һисәбәтдә чәх дөнишәлмишдәр, ләкин һәләлик ләзәми нити чә әдәбә гәләмәмишдәр. Оһә кәрә јох ки, бу мәсәләдә мұәллимләримизә әтһисәбәтә јанәшәр јох. Оһә кәрә ки, мұәллимләр әдәби дә бу вә ја башгә диләкт шәраитиндә бәјүмүш вә әкүмүшдәр. Оһә ки, онларын дә диләкт тәсириндән јәкә гүртәрмәсә үчүн әдәби «һисләмәк» ләзәм кәдир.

Ләкин бу «һисләмәк» шәкирдләрини башына «бәлә» ачәдә гәдәр дәмә әтмәмәлидир.

Дәмәдән, мұәллим диләктәләрдән, үмүмиһәтлә, јәкә гүртәрмәсә дә чәләшмәлидир ки, шәкирдләр гәришәсиндәки

нитини әдәби тәләффүз гәләмәләриндә үгүп гүртә һисәбәт вә гәләт, чәләшмәлидир јох, буһә һисәбәт тәләбә әтһисәбәт. Бу мәсәләдән башә кәләл профессор А. В. Тәһзил, дәмә «Мұәллимин дүжүп әдәби тәләффүз шәкирдләрини һисәбәт, јәтһисәбәтә јәкәшмәлидир, онлар үчүн әдәби шәраит шәраит јәкәләр, шәкирдләр әдәбинини әдәби һисәбәт әтһисәбәт».

Мұәллим әдәби диләктәләрдән јәкә гүртәрмәсә, ондә шәкирдләрини нитиндәки һисәбәтләрә әдәби гәләмәләр һисәбәт вә һисәбәт.

Шәкирдләрини нитиндәки диләктәләрдә шәраитә һисәбәтләр мұәллимләр үсүлләри һисәбәт. Буһә үчүн шәкирдләр һисәбәт дөһәт дөһәт әдәби һисәбәт. Ләкин гәләтләр мұәллимләрини һисәбәтә әтһисәбәтә әдәби јәкәләр һисәбәтдә дәмәшмәт, әдәби јәкәләр, ондән һисәбәтә әтһисәбәт вә јәкәләр кәләмәт фәдәлә вә ләзәмдир.

Шәкирдләрини нитиндәки һисәбәтләр гәришә мұбаризәдән дәмәшмәлдә мұәллимләр јәкә диләктәләр дүсүкә, јәкәләрини әдәби мәсәләсә әдәби һисәбәт башгә гүртә оһә дә биядән. Әкәр Шәки диләктә шәраитиндә һисәбәт мұәллим, мәсәләдән, Гышлаг кәдәнини шәраитиндә «һисәбәт».

Һисәбәт әдәби «һисәбәт» (һисәбәт вә јәкәләр) вә јәкәләр II шәкәли чәминини мәһсуһиһәт шәкәләһисәбәт гәләтә әтһисәбәт.

Һисәбәт «һисәбәт», «һисәбәт» шәкәлидә һисәбәтләр, вә јәкәләр «һисәбәт» гәришә-мұәллим әдәби һисәбәт «һисәбәт» (Һисәбәт бияришә дә бияришә тәрәфдә јәкәләр) һисәбәтләр вә с бияришә о, бу сәһвин әдәби гәләмәләр һисәбәт үчүн һисәбәтләр һисәбәтләр бияришә.

Дәдә бияришәр ки, һәр кәс өз дәмәшмәтләр дәмәшмәт бияришәми? Хәјр, бияришә. Сәләдән әдәби һисәбәт дә бу дәмәшмәт дәмәшмәт.

Ләкин мұәллим мәсәләдә фәлә јәкәшмәт, һәр бир әдәби мөһәзү үзәрә әдәби диләкә ләһчә фәргини һисәбәтләр мұәллимләрдир.

Гышлагдәки II нөмрәли мәктәбин мұәллими Раһимә Әдәбәт, Зәһабәтәли Аллаһвердјәвә вә башгәләрини һисәбәт бу чәһәтдән һисәбәтләр. Онлар јәкәләр һисәбәтләр һисәбәтләр, әдәби јәкәләр оһәләр вә буһә әдәби мәсәләдә фәлә мұәллимләр бәләдәләр үчүн бияришәр, бу мәсәләдә һисәбәт Мұәллим Исламовун «Азәрбајҗән дилинин Нуһә диләктә» әдәби кәләмәләр һисәбәтә әдирләр.

Раһилә мұәллимә бир чох һалларда ә'јаниликдән истифада едир. Мәсәлә, о, исмин һалланмасыны кечәркән белә бир чәдвәл һазырламышды:

Иснмләрин һал шәкилчиләрини көстәрән чәдвәл

Ис. шәк.	Ләһчәдә дејилир	Әдәби диллә дејилир	Јазылыр
А.	арава	араба	араба
Ј.	арава	арабанын	арабанын
Јн.	аравијә	арабаја	арабаја
Т.	арава	арабаны	арабаны
Јер.	аравада	арабада	арабада
Ч.	аравадан	арабадан	арабадан

Иштирак етдијим дәрседә З. Аллаһвердијева мұәллим шакирдләрә карточкалар верди. Карточкадакы чүмләдә фе'лини нәгли кечмиш заман шәкилчиси ләһчәдәки кими јазылмышды. Шакирддән тәләб олунурду ки, чүмләни јенидән јазаркән ләһчә сәһвини дүзәлтсин. Карточкаларда белә чүмләләр јазылмышды:

1. Анам китаб алтды.

2. Биз гәһрәманы көрмүшух вә с.

Белә карточкалардан о, мөвзуну сорушачағы дәрседә истифада едир.

Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләринә гаршы мұбаризәнин јолларындан бири дә бәдии мәтнләр үзәриндә апарылан ишдир. Һәлә 1926-чы илдә јаздығы «Елм вә әдәби дил мәсәләси» адлы әсәриндә Б. Чобанзадә јазырды ки, шакирдләрин әдәби дилә јијәләнмәләри үчүн онлара көзәл нәср вә ше'р парчаларындан нүмунәләр охутмалы, өз фикирләрини рабитәли вә там чүмләләрлә ифада етмәјә алышдырмалыдыр.

Шәкидәки 10, 11 нөмрәли вә башга мәктәбләрдә бә'зи мұәллимләр бу тәләби јарадычылыгла һәјата кечириләр.

11 нөмрәли мәктәбин ики V синфиндә ајры-ајры мұәллимләрин дәрсләриндә мұшаһидә етдик ки, Р. Меһдијева вә З. Ибраһимов ушаглара «әдәбијјат дәфтәри» адлы бир дәфтәр һазырлатмышлар. Бу дәфтәрдә мұхтәлиф чалышмалар апарылыр. Иштирак етдијимиз дәрсләрдә шакирдләр охудуглары бәдии әсәрдән ичәрисиндә гејри-мүәјјән әвәзлији олан чүмләләри сечиб јазмышдылар.

Бу мәктәбин мұәллими Зејнәбхатын Аллаһвердијева да бу мәсәләјә хүсуси әһәмијјәт верир. Бир дәфә о, мәктәбдәки фе'ли бирләшмәсиндә өз мә'рузәсини мәнз бу мәсәләјә һәср етмишди.

О јазыр: «VII синифдә мән шакирдләрә тапшырырам ки, дәрси охудугунуз китаблардан мисаллар кәтирмәклә данышмалысыныз. Бунун үчүн сизин чүмлә дәфтәриниздә (о белә адландырыр—С. К.) 12 чүмләниз олмалыдыр. Чалышын ки, мисалынызын 2-си ше'рдә верилсин.

Шакирдләр сонракы дәрсә белә мисаллар јазараг кәлмишдиләр.

Мәчидова Тәјјарә дәрси данышанда ашағыдакы мисаллары сөјләди:

1. Доктор, ушағын һәјаты сизин әлиниздәдир. («Кәнд һәкими»).

2. Әлвида, јолдашлар, биз бир дә күнәш доғанда көрүшәчәјпк. («Комиссар») вә с.

Исајева Һәгигәт исә садә вә мұрәккәб хитаблара анд ашағыдакы мисаллары јазмышды:

1. Аға, инди гујунун ағыр вахтыдыр, ишләмәк олмур. («Мәктүб јетишмәди»).

2. «Аглама, чан бала, гајыдар атан.

Бизә дә рәһм едәр бизи јарадан» вә с.

Бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, бу мұәллимләрин дәрс дедији синифләрдә шакирдләрин ләһчә сәһвләри нисбәтән аздыр.

Һәр бир мұәллим чалышмалыдыр ки, бу вә ај дикәр јолдан истифада едәрәк, шакирдләрин нитгиндәки диалектизм бәласыны арадан галдырсын.

IV СИННІФДӘ ИНТОНАСИЈА ҮЗРӘ ИШНІ АПАРЫЛМАСЫ ИМКАНЛАРЫ ВӘ ЈОЛЛАРЫ

Назим ӘҺМӘДОВ,
педагожи елмәр намнзәди,
Азәрбајчан ДЕТПН-нин баш елми ишчиси.

Ҷәмһүрәтибизни һазырки ишкишәф мәрһәләсиндә, Азәрбајчан дилинин кеңиш мә'лумат вәснтәсинә чебрилдји бир дөврдә чанлы данышыг дилинин һәртәрәfli өрәшилмәсини хүсуси әһәмһәти вардыр. Ичтимии итг дүзкүн олмага јанашы, һәм дә ифәдәли олмалыдыр. Бууни үчүн бүгүн дил вәснтәләрини, о чүмләдән интонәсијаның мәгсәдәмүвафиг ишләдилмәсини әһәмһәти бөјүкдүр.

Республикамызын рајон вә шәһәр мәктәпләриндә апарылан мүшәһидәләр көстәрир ки, шакирдләрни итәр шифаһи, итәрсә дә јазылы итгләриндә гүсурлу чәһәтләр чохдур. Хүсусилә бу гүсурлар шакирдләрни дәрә данышыглары вә ја ки, табдан (үзүндән) охудуглары вә еләчә дә имла јаздыглары заман өзүнү даһа чох бүрузә верир. Бир гәјдә олараг, шакирдләрни әксәријәти (итәр ибтидан, итәрсә дә јухары синиф шакирдләри) бу вә ја дикәр мәтнн үзүндән охујаркән ифәдәли гираәтин тәләбләрини көзләјә билмир, мәтнн механики, јекнәсәг әһәнклә охујур вә беләликлә дә мәзмунун диләјичијә дәгиг чатдырылмасына һанә ола билмирләр. Шифаһи итгдәки јекнәсәглик, үзүндән охудан даһа чох, шакирдләрни бу вә ја дикәр мәтнн (дәрс) синиф гаршысында һагыл етдији заман мүшәһидә едилир. Бу һал һәм дә јалныз Азәрбајчан дили вә әдәбијат дәрсләриндә дејил, тарих, чографија, биолокија, физика вә башга дәрсләрдә дә өзүнү көстәрир.

Мараглы бурасыдыр ки, бу чүр јекнәсәглик шакирдләрни адн данышыгында өзүнү көстәрмир. Олар адн данышыг эл-

манн интонәсија, әсәсән дүзкүн ринјәт едир. Фикирләрини диләјичијә дәгиг чатдара билмирләр.

Мүшәһидәләр белә бир гәһәтә көлмәјә әсәс верир ки, шакирдләр өз фикирләрини ифәдә едәркән, онун үчүн дүзкүн интонәсија варианты сәчә билир, баһгәстәнн фикрини билдирмәк итәликдә иса чәтиһлик гаршысында гәләр, сәјләлији вә ја охудугу чүмләләри мүнәфи интонәсија илә ифәдә едә билмирләр. Бу иса баһгәстән олараг ондан ирәди көләр ки, мәк-тәб- дәрә чәрчивәсиндә шакирдләрлә интонәсија үзрә мүнәфи иш апарылмыр. Хүсусилә Азәрбајчан дили дәрсләриндә бу мәсәлә чиггәт мәркәзиндә дурмур. Оһа көрә дә шакирдләр бу вә ја дикәр грамматик гәјдәләри әрәбмәклә кишәјәтләшир, ләкин онлары итгдә тәтбиг едә билмирләр. Азәрбајчан дилинин грамматикәсинә адн мә'луматларың (хүсусилә синтаксисә адн мә'луматларың) интонәсијадан төһрид олунмуш һалдә вәрилмәси грамматик гәјдәләриң шүүрәлу сурәтдә мәһимә ишләмәсинә көтириб чыхарыр.

Интонәсија үзрә иш ибтидан синифләрлә билләјаран апарылмалы, Азәрбајчан дили курсунун систематик әрәшилдији синифләрдә даһа кеңиш шәкил аламалыдыр.

1971- 1972-чи дәрә иһиндән е'тибарән Азәрбајчан дили курсу IV синифдән систематик әрәшилмәјә билләнмишдыр. Јени програм вә онн мүнәфиг олараг тартиб едилмиш «Азәрбајчан дили» дәрәлији һәмни фәһинн гәдрис илә мәһһүл оһи мәәллимләр гаршысында чох мүнә вә мәс'ул вәзифәләр гәјур. Буу онн көрә мүнә вә мәс'улијәтли вәзифәләр аһли дларырыг ки:

а) Јени програм вә дәрәлик ибтидан гәһсиә системиниң сонунчу иһи оһи көһнә IV синифи програм вә дәрәлијидән әввәли сурәтдә фәргләшир. Бу програм вә дәрәлик Азәрбајчан дили систематик курсунун әрәшилмәсини һәзәрдә тутур;

б) бу иһ IV синифдә охујан шакирдләр I - III синифи көһнә програмла баша вуруб, иһк дәфа јени програмла дәрә билләмишлар. Бу програмлар арасындакы фәри иса тәхминән бир гәдрис иһинә бәрәбәрдир. Беләликлә дә шакирдләр јени програмни тәләби үзрә III синиф һәчминдә там биллик аһмәдән IV синифи програм материалларыңи әрәшилмәјә билләмишлар;

в) програм вә дәрәлик Азәрбајчан дили мәәллимләри үчүн һәлә там јени олдуғундән, онлар бу програм вә дәрәлик-

лэ ишлэмэк тэчрүбәсинә малик дежилләр. Демәли, онлар һәм өзләри өйрәнмәли, һәм дә шакирдләри өйрәтмәли олулар;

г) мұәллимләрин алиидә Азәрбајчан дилинин јени програмла тәдрисинә анд кифәјәт гәдәр методик әдәбијјат јохдур;

д) јени дәрслик һәләлик мәктәб тәчрүбәсиндә јохланыб сынагдан чыхмамышдыр.

Бүтүн бу дежиләләрн нәзәрә алараг, Азәрбајчан дили мұәллимләрн дәрс илинин әввалиндән етибарән IV сннфин Азәрбајчан дили програмыны вә дәрслијн диггәтлә өйрәнмәли, програмын гаршыја гојдуғу тәләбләрин дәрслик әсасында һәјәтә кечирилмәси имканларыны арашдырмалы вә бу имканлардан сәмәрәли истифадә етмәјә чалышмалыдырлар.

Белә имканлардан бирн дә интонасија үзрә ишләрин апарылмасыдыр. Интонасија үзрә апарылан ишләр грамматик материалларын шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу мәнимсәнилмәсинә, онларын дүзкүн, ифадәли оху вә дғнышыг вәрдишләринә јијәләнимләринә вә еләчә дә савадлы јазыја алышмаларына зәмин јарадыр.

IV сннфин Азәрбајчан дили дәрслијн интонасија үзрә мұвафиг иш апармаг үчүн мұәллимә кениш имканлар верир. Әлбәттә, бир мәгаләдә бу имканларын һамысындан сөһбәт ачмаг, онларын шәрһ етмәк мүмкүн дежилдир. Она көрә дә биз Азәрбајчан дили дәрсләриндә (хүсусилә синтаксисин өйрәнимәси просесиндә) интонасија үзрә апарыла биләчәк ишин бәзи имканларыны нәзәрдән кечирәчәк вә интонасијанын өйрәдилмәси јолларыны шәрһ етмәјә чалышачағыг.

IV сннфдә синтаксисин өйрәдилмәсинә 34 саат вахт ајрылмышдыр. Мәгсәд ондан ибарәтдир ки, мұәллим бир тәрәфдән морфолокијаны синтактик зәмин үзәриндә мәнимсәтмәјә имкан тапсын, диқәр тәрәфдән исе шакирдләрин рабитәли нитг, ифадәли данышыг вә оху вәрдишләринин ичкишафы үзрә апарылачаг ишләри асанлашдырсын. Бунун үчүн ајры-ајры мөвзуларын тәдриси просесиндә интонасија үзрә мұвафиг иш апарылмасына еһтијач вардыр. Белә мөвзулардан бирн «Чүмлә»дир.

«Чүмлә вә онун тәркиби» синтаксисин тәдгиг етдијн әсас мәсәләләрдәндир. Чүмлә бир грамматик категорија кимн дилин грамматик гурулушунун ән мұһүм үнсүрләриндән бирн олуб, фикрин формалашмасы вә башгасына чатдырылмасы үчүн әсас вәситәдир. Данышан шәхс чүмлә вәситәсилә һәјәт һәгигәтләри һаггында мәлумат вермәклә јанашы, һәмнн һә

гигәтләрә өз мұнасибәтинн дә билдирир. Бу мұнасибәтләр исе әсасән интонасија вәситәсилә ифадә едилир.

Ајры-ајры сөзләр вә һәр бир дилин таууларына әсасән мәнача вә грамматик чәһәтдән бир-бири илә бағланмыш сөз групплары битмиш бир фикир ифадә етдији заман чүмлә јараныр. Чүмләннн мұһүм грамматик әләмәти исе битмиш интонасијадыр. Она көрә дә мәктәбдә чүмлә вә онун тәркиб һиссәләри тәдрис едиләркән интонасија үзәриндә апарылачаг иш мұәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Илк нөвбәдә шакирдләри битмиш интонасијанын нәдән ибарәт олмасы илә практик олараг таныш етмәк ләзымдыр. Буну IV сннфдә синтаксисә анд ибтидан курсун өйрәнимәси заманы һәјәтә кечирмәк мүмкүндүр. Дәрсликдәки мұшәһидә материаллары вә тапшырыглар битмиш интонасијаны шакирдләрә мұгајисә јолу илә мәнимсәтмәјә шәраит јарадыр. Бунун үчүн «Чүмлә» мөвзусуна анд верилмиш илк мұшәһидә материалы үзәриндә ишин ашагыдакы шәкилдә гурмаг олар:

Охујун вә һәр ики сүтунда јазыланлары мұгајисә един:

Үфүг гызарырды.

Үфүгүн гызармасы

Гушларын чивилтиси

Гушларын чивилтиси

әтрафа јайылмышды.

Биз сәјаһәтә һазырлашыр-

Сәјаһәтә һазырыг

дыг.

Мұәллим мәтнн бир-ики дәфә мұвафиг интонасија илә мұгајисәли шәкилдә охудугдан сонра шакирдләрә мұрациәт едир:

М у ә л л и м—Ким дејәр, биринчи вә икинчи сүтунда јазыланлардан һансылар чүмлә, һансылар исе сөз бирләшмәләриндир?

Ш а к и р д—Биринчи сүтундакылар чүмлә, икинчидәкиләр исе сөз бирләшмәләриндир.

М у ә л л и м—Догрудур. Биринчи сүтундакыларын чүмлә олдуғуну нә илә мұәјјәнләшдирә билдиниз?

Ш а к и р д—Сиз биринчи сүтуу охујаркән, интонасија әсасында мұәјјән етдик ки, бурада үч чүмлә вардыр. Сиз һәр чүмләдән сонра сәсинннн алчалдыр вә фасилә едирдиниз.

М у ә л л и м—Мән икинчи сүтуу охујаркән дә фасилә едирдим. Бәс нә үчүн бу сүтунда јазыланлары чүмлә адландырмагыг?

Ш а к и р д—Доғрудур. Сиз һәр сөз бирләшмәсіндән сонра да фасилә едирдиниз. Лакин бу фасиләләр биринчи сүтундакы чүмләләрден сонра едилән фасиләләрден фәргләнирдн. Биринчи сүтундакы фасиләләр битмиш фикри ифадә едир, икинчидәкиләр исә сөз бирләшмәләринә мәхсус олуб, фикрин тамамландығыны ифадә етмир.

Шакирдләр бу суал-чавабдан белә бир нәтичә чыхарырлар ки, чүмләннн әсас характерик әләмәти битмиш фикир ифадә етмәсидир. Мүәллим шакирдләрин мүшаһидәси әсасында әлдә едилән нәтичәни даһа әтрафлы шәрһ едәрәк көстәрир ки, 1-чи сүтундакы чүмләләрдә фикрин битдијини ики шејлә мүәјјән етмәк олар:

1. Чүмләләрин фе'лләрлә ифадә едилмиш хәбәрләри илә (ғызарырды, јајылмышды, һазырлашырдыг).

2. Интонасија илә.

Дилимиздә елә чүмләләр дә вардыр ки, онларда фикрин битдијини јалныз интонасија илә мүәјјән етмәк олур. Белә чүмләләрдә фе'л формалары иштирак етмир. Буну әјани сурәтдә көрмәк үчүн ашағыдакы чүмләләри мүгајисә едәк:

Кечә. Шиддәтли күләк әсир. Кечә шиддәтли күләк әсир.
Сојуг адамын илијинә ишләјир. Сојуг адамын илијинә ишләјир.
2. Башы гарлы уча дағлар. Башы гарлы уча дағлар
Бу көзәл мәнзәрә туристләрин туристләрин диггәтини һәмишә диггәтини һәмишә чәлб едир. чәлб едир.

Гара һәрфләрлә ајрылмыш сөzlәр (кечә, башы гарлы уча дағлар) биринчи сүтунда тамамланмыш интонасија илә охунур вә битмиш фикир ифадә етдији үчүн ајрыча чүмләләр тәшкил едирләр. Бу чүмләләрдә фикрин битдији јалныз интонасија илә мүәјјән едилир. һәмнн сөzlәр икинчи сүтунда тамамланмыш интонасија илә дејилир вә чүмләннн тәркиб һиссәсинә чеврилир. Биринчи сүтундакы **кечә, башы гарлы уча дағлар** сөzlәриннн сонунда сәс тону едир вә узун фасилә едиләрәк фикрин битдији ифадә олунур. Икинчи сүтундакы чүмләләрдә исә һәмнн сөzlәрин сон һечасында сәс тону бирдәнбирә јүксәлир вә фикрин давамы көзләнилдији билдирилир. һәр ики һалда фасилә едилир. Лакин бу фасиләләр интонаси-

ја ча бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Биринчи һалдакы фасилә тамамланмыш хәбәр интонасијасы илә дејилир вә мүддәтинә көрә узун олур. Икинчи һалда исә фасилә ғыса олуб, ифадәјә јарымчыгыг мәзмуну верир.

57 нөмрәли тапшырыг мүәллимә имкан верир ки, шакирдләрә чүмлә гурмаг вәрдишләри ашыламаг просесиңдә онлары мәнтиги вургу вә онун интонасијасы илә таныш етсин. Әлбәт-тә, IV снниф шакирдләринә мәнтиги вургу һаггында там, әтрафлы мә'лумат верилмәсинә еһтијач јохдур. Чүнки шакирдләрин биллик вә јаш сәвијјәләри буна имкан вермир. Лакин шакирдләр чүмлә гурмагы өјрәнәркән, чүмләдә интонасија чәһәтдән фәргләндирилә биләчәк сөз вә ја сөз бирләшмәләриннн сечә билмәк, онлары јерли-јериндә ишләдә билмәк үчүн мәнтиги вургу һаггында мүәјјән билијә јијәләнә биләрләр. Буну нәзәрә алараг, мүәллим бу тапшырыгын шәртинн ајдынлашдыраркән шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, һәр һансы бир чүмләдә бу вә ја дикәр сөзү вә ја сөз бирләшмәсинн нәзәрә чатдырмаг үчүн ону чүмләннн башга сөzlәриндән фәргли олап бир интонасија илә тәләффүз етмәк лазымдыр. Бу заман нәзәрә чатдырылан сөз вә ја сөз бирләшмәси гүввәтли вургу илә дејилир. Нитгдә бу һадисә мәнтиги вургу адланыр. Мәнтиги вургу гәбул етмиш сөз хәбәрнн јанында ишләдилдикдә вургу даһа гүввәтли олур. Она көрә дә Азәрбајчан дилиндә вургулу сөз, бир гајда олага, хәбәрнн јанында ишләдилир.

Мүәллимин көстәришинә әсасән шакирдләр верилмиш сөzlәрдән чүмлә тәртиб едәркән нәзәрә чатдырмаг истәдикләри сөzlәри хәбәрнн јанында ишләтмәјә чалышырлар. Онлар ејни заманда өјрәнирләр ки, чүмләдәки истәнилән сөзү нәзәрә чатдырмаг мүмкүндүр. Бунун үчүн һәмнн сөзү ја хәбәр јериндә ишләтмәк вә ја да хәбәрнн јанына кәтирмәк лазымдыр. Мәсәлән, тапшырыгда верилмиш кәнд, тикмәк, бөјүк, мәдәниј-јәт, сарај, вә, гәшәнк сөzlәриннн көмәји илә ашағыдакы чүмләләри дүзәлтмәк олар:

1. Кәндимиздә бөјүк вә гәшәнк мәдәнијјәт сарајы тикилмишдир.

2. Бөјүк вә гәшәнк мәдәнијјәт сарајы кәндимиздә тикилмишдир.

3. Кәндимиздә тикиләп мәдәнијјәт сарајы бөјүк вә гәшәнкдир.

Биринчи чүмләдә кәндимиздә башга бир бинанын јох, мәдәнијјәт сарајынын тикилдији нәзәрә чатдырылыр вә чүмлә

«Кәндимиздә бөжүк вә гәшәнк нә тикилмишдир?» суалына чаваб олур, икинчидә мәдәнијјәт сарајының башга јердә дејил, кәндимиздә тикилдијини билдирмәк нәзәрдә тутулур вә чүмлә «Бөжүк вә гәшәнк мәдәнијјәт сарајы һарада тикилмишдир?» суалының чавабы кими чыхыш едир. Үчүнчү чүмләдә кәндимиздә тикилән мәдәнијјәт сарајының нечәлијини көстөрмәк өн плавә чәкилдир, она көрә дә бөжүк вә гәшәнк сөzlәри мәнтиги вурғу илә дејилдир. Чүмлә, «Кәндимиздә тикилән мәдәнијјәт сарајы нечәдир?» суалына чаваб верир.

Беләликлә, шакирдләр мәнтиги вурғулу сөзүни чүмләдә јери һаггында илк мәлүмәт алыр вә вурғулу сөзү башга сөzlәрдән интонасијача фәргләндирмәјә алышырлар.

«Чүмлә» мөвзусуну өјрәнилмәси просесиндә интонасија үзәриндә бу чүр мұшаһидә апарылмасы грамматик материалы шүүрлу вә практик сурәтдә мәнимсәнилмәсинә шәраит јарадыр.

Синтаксис бәһсинә анд сонракы мөвзуларын тәдриси заманы да интонасија үзрә иш апармаг үчүн кенеш имканлар вардыр. Нәгли, суал, әмр вә нида чүмләләри, һәмчипс үзвлү чүмләләр, садә вә мурәккәб чүмләләр, хитаблы чүмләләр, диалог вә башга мөвзулары тәдрис едәркән мұәллим интонасија үзәриндә мұвафиг иш апармага сәј көстөрмәлидир.

МҮГАЈИСӘ ҮСУЛУНДАН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Н. РЗАЈЕВА.

Бақы, 7 нөмрәли мәктәбин мұәллими

Тәлимни кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн бөжүк әһәмијјәтә малик олан јоллардан бири дә мұгајисәдир.

Дил дәрсләриндә мұгајисәдән сәмәрәли истифада едилдикдә шакирдләр фәаллашыр, онларда грамматик материалы өјрәнилмәсинә мараг артыр, билликләр шүүрлу мәнимсәнилдир вә узун мүддәт јадда галыр.

Академик И. М. Сеченов мұгајисә үсулу һаггында белә дејир: «Инсан мүмкүн олан һәр чүр мұнасибәтдә әшјаларын охшар вә фәргли чәһәтләрини гијмәтләндирә билмәк үчүн онлары гаршылашдырыр вә мұгајисә едир. Мәзмунунда мұгајисә олан фикир даһа зәнкин, даһа долғундур. Нәһәјәт, гаршылашдырма нәтичәсиндә объектләр арасындакы сәбәбијјәт алағәси ашкара чыхыр». Ону да гејд едим ки, елмләрин мұгајисәли өјрәнилмәси һәјәтдә политехник тәлим үчүн бөжүк әһәмијјәт кәсб едир. Шакирд техники фикир мұбадиләси јүрүтмәкдә өз дүнакөрүшүнү артырыр.

Бәзән мұгајисәни мұәллим өзү апарыр. Бу исә шакирдләрин фәаллашмасына пәс тәсир көстөрир, онларың зәһни кәркиликлә ишләмәләринә мане олур.

Тәчрүбә көстөрир ки, тәлим просесиндә шакирдә һәр шеји һазыр шәкилдә тәгдим етмәк о гәдәр дә нәтичә вермир.

Мәсәлән, мұәјјән грамматик гајданы вә ја тәрифи һәмишә мұәллимин өзү изаһ етмәси, она даир мисаллар сөјләмәси, нәтичә чыхармасы шакирдләри пәсивләшдирир. Белә олдугда шакирдләр јалиыз дејиләнләри ешитмәклә кифәјәтләнир, онун һаггында мұһакимә јүрүдүб мұстәгил фикир сөјләјә билмирләр.

Экенин, Јени мөвзуну шакирдлэрин иштиракы илэ изаһ ет-
дикдэ дөрө чаплы вэ мараглы кечир. Оилар дүшүнүр, фикир-
лэшир, төһилл едир, тутушдуруб мүгајисэ едир, нэтичэ чыха-
рырлар ки, бу да мөвзунун шүүрлу мөннмөсөннлмөсөннө вэ га-
занылмыш биллклэрин давамлы олмасынн мүсбэт тэ'сир көс-
тэрир.

Ајдындыр ки, бүтүн аилајышлар кимн, грамматик аила-
јышлар да мүхтэлнф тэфаккүр процесслэриннн фаалијјэти нэ-
тичэсиндэ Јуранмышдыр.

Тэфаккүр процесиндэ мүхтэлнф үсул вэ пријомлар олдуру
кимн, мүхтэлнф функцјалар да вардыр. Мүгајисэинн эсас
функцјасы эшја вэ һадисэлэр арасында охшар чэһэтлэри
ајырмагдан ибарэтдир.

Мөн грамматик аилајышларын өјрөннлмөсн заманы мүга-
јисэ үсулуундан кениш истифада едырэм.

Чүнки мүгајисэ Јени биллјин мөннмөсөннлмөсн илэ өјрө-
ннлмнн биллклэри вэ елэчэ дэ тэкрар илэ мөннмөсөннлмөнн
бир процесдэ бирлэшдирир. Дэрэ о эман мараглы вэ чаплы
кечэр ки, мүөланн һансы мөвзунун нэ илэ мүгајисэ едилдији-
ни эвөлчэдэи планлашдырсын, буунн үчүн даһа јакшы вэ
сэчијјэви нүмунэлэр сечэ билени.

Мөн аиа дилн дэрсиндэ мүгајисэни ашагыдакы гајдада
апарырам:

1. Мөвзулар арасындакы охшарлығы мүәјјәнлэшдирирэм
(тутушдурурам).

2. Фэргли хүсусијјэтлэри ајдылашдырырам (арашдыры-
рам).

3. Мүгајисэ олунвилар арасында һэм охшар, һэм дэ фэрг-
ли хүсусијјэтлэри мүәјјән едирэм (там мүгајисэ).

Мөсэлэн, мэн VI сннфдэ икннчи нөв тэ'јинн сөз бирлэш-
мэсинн кечэркэн ону бирннчи нөв тэ'јинн сөз бирлэшмэсн илэ
мүгајисэли шәкилдэ изаһ едирэм. Тэ'јинн сөз бирлэшмэсинн
схем үэрэ белэ верирэм:

Шэрти ишарэ вэ ејин заманда инкары билдирир. Бурада
шакирдлэр схемн белэ гурурлар.

Мөсэлэн: Көзэл нэгмэ, Күмүш габ вэ с.

I тэрэф	II тэрэф
көзэл	нэгмэ.
күмүш	габ.

Сонра икннчи нөв тэ'јинн сөз бирлэшмэсинн изаһ етмэк
үчүн шакирдлэрин көмөји илэ ашагыдакы сөзлэри јазырам:

Даг чичэји
Дөјүш гәһрәманы
Баһар тәранәси вэ с.

Бурада шакирдлэр бирннчи нөвбэдэ сөзүн бирлэшдији
тэрэфлэри тэ'јинн едирлэр. Дөјүш гәһрәманы. Дөјүш—I-чи тэ-
рэф, гәһрәманы — 2-чи тэрэф. Бурада јенэ шэрти ишарэдэн
истифада едилэрэк схем гурулур:

Дөјүш гәһрәманы

Баһар тәранәси

I-чи вэ 2-чи нөв тэ'јинн сөз бирлэшмэсиннэ анд схем тутуш-
дурулуб мүгајисэ едиллр.

I-чи нөв

Көзэл нэгмэ
Күмүш габ

2-чи нөв

Дөјүш гәһрәманы
Баһар тәранәси

Тэрэфлэр көстэриллир.

М.—Бу сөзлэрдэ охшар чэһэт һансылардыр?

Ш.—Буиларын һәр икисн сөз бирлэшмэсидир.

М.—Бу сөзлэрдэ даһа һансы охшарлыг вардыр?

Ш.—Һәр икн сөз бирлэшмэсиндэ тэрэфлэр вар.

М.—Қим буиларын фэргинн көстэрэр?

Ш.—I-чи сөз бирлэшмэсиндэ јијэлик һал вэ мәнсубијјэт
шәкилчисн јохдур. 2-чи сөз бирлэшмэсиндэ исэ јијэлик һал
шәкилчисн јохдур, мәнсубијјэт шәкилчисн исэ вардыр.

Демэли, бу сөзлэринн арасындакы фэрг икннчи тэрэфин
шәкилчили олмасыдыр.

М.—Қим 2-чи нөв тэ'јинн сөз бирлэшмэсиннн тэ'рифинн
дејэр?

Ш.—I-чи тэрэфинн јијэлик һал шәкилчисн, 2-чи тэрэфин
исэ мәнсубијјэт шәкилчисн илэ дүзэлән сөз бирлэшмэсиннэ 2-чи
нөв тэ'јинн сөз бирлэшмэсн дејиллр.

Белэликлэ, шакирдлэр I-чи вэ 2-чи нөв тэ'јинн сөз бир-
лэшмэлэриннэ анд мисаллар сөјлэјиб, онларын охшар вэ фэрг-
ли чэһэтлэриннн изаһ едирлэр.

V сннфдэ сај бәһсинн кечэркэн ону сифэтлэ мүгајисэли
шәкилдэ изаһ едирэм. Сифэт вэ саја анд чүмлэлэр јазараг
суал-чаваб апарырам.

Сифэт:

1. Јазда агачлар јашыл дон
кејир.

2. Инди һамы көзэл евлэрдэ
јашајыр.

Сай:

1. Јазда мектеблилэр 50 агач экилэр.
2. Ингилабдан эввал фәһлә аиләсине бир отаг да верилмирди.

Шакирдләр сифәтләрини вә сайларын охшар вә фәргли чәһәтләрини ашкара чыхарырлар.

Јухарыдакы чүмләләр үзәриндә там мүгајисә апардыгдан сонра белә нәтичә чыхарылар:

1) Әшјанын нечәлијини билдирән, нечә? нә чүр? вә һансы? суалларына чаваб олан сөzlәрә сифәт дејилир.

2) Әшјанын миғдарыны вә сырасыны билдирән сөzlәрә сәј дејилир. Нә гәдәр? нечә? суалларына чаваб олур.

VI синифдә ајры-ајры чүмлә үзвләрини тәдрисиндә мүгајисә үсулундан сәмәрәли истифадә етмәк үчүн дәһа бөјүк имкан вардыр. Мәсәлән, мән чүмлә үзвләрини өјрәдәркән бу методун көмәји илә шакирдләр чүмлә үзвләрини бир-бирилә мүгајисә едир, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини, типик әләмәтләрини мүәјјәнләшдирирләр. Беләликлә, онларда ајры-ајры чүмлә үзвләри һаггында аңлајыш јаранмыш олур. Мәсәлән, нә? суалына чаваб олан мүбтәдә вә тамамлыглар, ја да ким? суалына чаваб олан мүбтәдә илә нә? суалына чаваб олан мүбтәдалары мүгајисә едирәм. V синифдә фе'ли вә исми хәбәрләр, VII синифдә васитәли вә васитәсиз тамамлыглар, сәдә кениш вә сәдә мүхтәсәр чүмләни мән шакирдләрә асанлыг-ла мүгајисә етирә билмишәм.

Анам (ким?) ишләјир. (нә едир?).

Анам (ким) колхоз тарласында ишләјир. (нә едир?).

Охшар чәһәт:

1. Һәр ики чүмләдә мәзмун бирдир.
2. Һәр ики чүмләдә мүбтәдә вә хәбәр вардыр.

Фәргли чәһәт:

1. 2-чи чүмләдә икинчи дәрәчәли үзвләр вардыр.
- Бу мүгајисәни башга чүрә дә етмәк олар:
Мән өјрәнирәм.

Мән дәрсләрини өјрәнирәм.

Мән дәрсләрини мектебдә өјрәнирәм.

Мән бүтүн дәрсләрини мектебдә өјрәнирәм.

М.—Баш үзвләр һансылардыр?

Ш.—Баш үзвләр мүбтәдә вә хәбәрди.

Мүбтәдә илә хәбәри мүгајисә едәрәк ашагыдакы нәтичәни элдә едирик.

Мүбтәдә:

а) Иши көрәндир.

б) Ким?, нә? суалына чаваб верир.

в) Чүмләдә фикрә дүзкүн истигамәт верир.

г) Чүмләдәки фикрини тәмәл дашыдыр.

Хәбәр:

а) Мүбтәданын көрдүјү ишдир.

б) Нә етмәк?, нә еләмәк? суалына чаваб верир.

в) Мүбтәдә илә сых әләгә сахлајыр.

Пионерләр (ким?) Јури Гагарини чох севирләр. (Нә едирләр?). Бурада шакирдләр эввал мүбтәданы хәбәрдән ајырап чәһәтләри сөјләјир, сонра исә баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр арасындакы үмуми хүсуси чәһәтләри изаһ едирләр.

М.—Бурада үмуми әләмәтләр нә ола биләр?

Ш.—1. Чүмлә үзвләриди.

2. Мүәјјән суала чаваб верир.

3. Чүмләдәки башга сөzlәрә (идарә, узлашма, јанашма) грамматик әләгәси олур.

М.—Хүсуси әләмәтләр нә ола биләр?

Ш.—Баш үзвләр һеч бир үзвән асылы дејилдир.

Мүстәғилдир. Чүмләдә әсас фикри ифадә едир. Иклинчи дәрәчәли үзвләр:

Баш үзвләри изаһ едир, ајдынлашдырыр, гејри-мүстәғилдир, әсас фикри ифадә етмир.

РУС МӘКТӘБИНИН АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ ДЭРСЛЭРИНДЭ ШАКИРДЛЭРИН НИТГ ВЭРДИШЛЭРИНИ АРТЫРМАГДА ВИЗУАЛ ВЭ АКУСТИК ВАСИТЭЛЭРИН РОЛУ

А. БАБАЈЕВА

Тәлимни эффектлелијиши жүксәлтмәк коммунизм эсрини тәләбидир. Бу тәләбни мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәшидә акустик вә визуал васитәләр — магнитофон јазылары, пластинкалар, радио верилишләри, диафилмләр, диопозитивләр, епилентләр, епифилмләр мүһүм рол ојнајыр. Булар инди мүәсир тәлимни силаһына чеврилмишләр. Бу васитәләр тәдрисн һәјәтлә бағлајыр, шакирдләри даһа мәнтиғи, даһа ардычыл данышмага тәһрик едир, онларын сөз еһтијатыны зәнкинләшдирир, нитг вәрдишләрини мөһкәмләдир.

Һазырда мәктәпләримиздә сәс јазан вә ону јенидән чапландыран апаратлар, динамик вә статик гургулар кими мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн тәтбиг олуған акустик, визуал вә акустико-визуал васитәләр вә тәлимдә булардан истифадә етмәк үчүн реал имканилар вардыр. Булар мүхтәлиф вәзифәләр дәшыјыр. Бу васитәләрдән елә истифадә етмәк лазымдыр ки, бири дикәринини вәзифәсини өз үзәринә көтүрмәсин.

Тәдрис филмләри, тәдрис верилишләри, магнитофон јазылары вә с. һазырда дәрс китаблары илә бир сырададыр. Бу васитәләрдән истифадә едән мүәллим дәрсини мүәсир тәләбләр сәвијјәсиндә гурмағ имканы әлдә едир.

Һәр бир акустик вә визуал васитәнин тәдрис процесинә тәтбиг едилмә јери вә вахты олмалыдыр, әкс һалда шакирдләрини дәрсә марағы азалар, истәнилән нәтичә алынмаз. Ејин заманда визуал вә акустик васитәләрдән истифадә етмә үсул-

лары да мәгсәдәмүвафиг олмалыдыр. Тәлимдә тәтбиг олуған үсуллар адәтән өјрәнилән мөвзүја, материала, изләнилән мәгсәдә мүвафиг оларағ мүәјјән едилир. Лакин тәлимдә визуал вә акустик васитәләрдән истифадә бир гәдәр јени олдуғунда, ондан истифадә үсуллары да һәләлик дәриндән ишләймәмишдир. Бу үсуллары ишләмәк педагогиканын гаршысында мүһүм бир мәсәлә кими дурмағдадыр.

Бүтүн дәрсләрдә олдуғу кими, дил дәрсләриндә дә тәдрис материаллары визуал вә акустик васитәләрлә тәтбиг едилдикдә шакирдләрә даһа јакшы чатдырылыр. Габағчыл мүәллимләрини вә тәдғигатчыларыни тәчрүбәси көстәрир ки, нитг вәрдиши белә бир шәрантдә тез јараныб мөһкәмләнир, ејни заманда акустик вә визуал васитәләр тәдрисдә гаршыја чыхан чәтшилликләри арадан галдырыр, верилмиш мәлуматын нә дәрәчәдә мәһимсәнилмәсини мүәјјәнләшдирмәјә имкан јарадыр.

Апарылмыш мүшаһидә вә тәчрүбәләр техники васитәләрини бу мүсбәт хүсусијјәтләриниши бир даһа сүбүт едир. Белә тәчрүбәләр Нәсими рајонунун 9 нөмрәли мәктәбинин V снифләриндә апарылмышдыр. Бу снифләрдә диафилмләрдән, епифилмләрдән вә магнитофон јазыларындан истифадә едилмишдир.

Ашағыда «О, Алтајда јашамышдыр» рәклик диафилми үзрә кечилән бир дәрс нүмунәсини веририк.

Бу диафилмин нүмајишиндән мәгсәд, шакирдләрлә нитг инкишафына даир рабитәли мәти үзәриндә комплекс иш апармағдыр.

Дәрсин кедиши

Мүәллим, шакирдләри истигамәтләндирмәк мәгсәди илә диафилми нүмајиш етдирмәздән әввәл, кириш сөһбәти апарды. Сонра исе филмдәки «вәтәндаш мүһарибәси, агвардијачылар, голчомағ, мешәбәји» кими бир сыра сөзләри изаһ едәрәк тахтаја јазды. Мүәллим шакирдләрә филмин мәзмунуна, чүмлә гурулушуна вә сөзләрини тәләффүзүнә диггәт етмәләрини хатырлатды. Даһа сонра мүәллим шакирдләрә билдирди ки, онлар һәр бир кадрын вә еләчә дә бүтүн филмин мәзмунуну азәрбајчанча данышачағлар.

Шакирдләрә әввәлчәдән белә тапшырығларыни верилмәси онларын диггәтиниши топламага сәбәб олур.

Мүэллим тапшырыглары вериб, шакирдлэрини диггэтшин лазыми сэмтэ жөнөлтдикдэн сонра, сәсләндирилмиш диафильми нүмајиш етдирмәјә башлады.

Кадрларын №-си	Кадрларын тәсвири	Кадрларын мазмунунун диктор тәрәфиндән изаһы
1.	Кирилл Бајев партизанлар арасында.	Вәтәндаш мұһарибәси кедирди. 15 јашлы Кирилл Алтајда партизан дәстәләриндән биринә гошудуб аггвардијачыларга гаршы вурушурду.
2.	Кирилл кәшфијјата көндәрилди.	Кирилл јахшы кәшфијјатчы иди. О, тез-тез кәшфијјата кедиб, орадан гијмәтли хәбәрләр кәтирәрди.
3.	Кирилл өз доғма кәндидә кәшфијјатда.	Кирилл бу дәфә өз доғма кәндләринә көндәрилди. Ону јерли голчомаглардан бири таныды.
4.	Кирилл гачыр.	Буну һисс едән Кирилл көндән чыхыб гачыр.
5.	Аггвардијачылар ону изләјирләр.	Аггвардијачылар онун архасында гачырлар. Иралидә кениш чөлләр узаныр.
6.	Кениш чөлләр.	Кирилл гачыр. О, мешәјә чатмаға тәләсир.
7.	Мешә.	Һүндүр, сых агачлары олан мешә башланыр. Мешәбәјини көһнә дахмасы көрүнүр.
8.	Кирилл гумбараны дүшмәйләрә атыр.	Аггвардијачыларын она јахылашдыгыны көрән Кирилл мешәјә кирмишдән элиндәки гумбараны дүшмәйләрә атыр.
9.	Һәр тәрәфдән тоз галхыр.	Галхан тоз Кирилли кизләдир.
10.	Кирилл команди гапысыны ачыр.	Кирилл мешәбәјини көһнә комасына чатыб, гапыны ачыр вә тапанча илә өзүнү горумаға башлајыр.
11.	Аггвардијачылар команди күлләјә тутурлар.	Аггвардијачылар јерә узанараг, команди күллә атыр, онун тәслим олачыгыны көзләјирләр.
12.	Дүшмәйләр команди одлајыр.	Кирилл јараланыр. Дүшмәйләр онун тәслим олмадыгыны көрдүкдә, команди одлајырлар.
13.	Кирилл өзүнү күлләләјир.	Кирилл тәслим олмаг истәмирди. Ону јалпыз бир күлләси галмышды. О, өзүнү өлдүрмәк гәрарына кәлди. Гапы илә: «алчагларга дири тәслим олмарам»—сөзләрини јазды. Кирилл өзүнү өлдүрдү.

Филмин мазмуну һаггында сәһбәтдән сонра мүэллим кадрларын мазмунуна даир суаллар верди:

1. Һадисә нә вахт баш вермишдир?
2. Кирилл Бајев ким иди?
3. О, партизанларга нечә көмәк едирди?
4. Бир күн о һара көндәрилди?
5. Кәнддә ону ким таныды?
6. Кирилл һара гачды?
7. Аггвардијачылар Кирилли әлә кечирмәк үчүн нә етдиләр?
8. Кирилл өзүнү нә үчүн өлдүрдү?
9. Сиз дә Кирилл кими һәрәкәт едәрдинизми?

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, филмин мазмунуна даир суаллар дүшүндүрүчү олмалы, јени фикир ојатмага хидмәт етмәлидир. Суаллар ејни заманда шакирдлэрини тәсәвүрлэрини дәрнәләшдирмәли, дэрин вә мазмунлу чаваблар тәләб етмәлидир. Ахырынчы суаллар исә диафильми гәһрәманына мүнәсибәт илә битмәлидир. Верилән суаллар диафильми мазмунуну шакирдлэрини мүстәгил һағыл етмәлэри үчүн һазырдыг мәрһәләсини тәшкил етмәлидир.

Суал-чаваб битдикдән сонра шакирдләр план тәртиб едиб, филмин мазмунуну һағыл етдиләр. Бирини зәиф, бирини јахшы чаваб верән ики шакирдин чыхышы лентә јазылды. Үмумијјәтлә чаваблардан көрүнүрдү ки, шакирдлэрини чоһу филмин мазмун вә идејасыны мәннимсәмишди. Лакин шакирдлэрини бәзисини филмин мазмунуну дүзкүн һағыл етсә дә тәләффүз вә чүмлә гурулушунда сәһвә јол верирди. Акустик вә визуал вәситәлэрини үстүн чәһәти дә бу сәһвлэрини арадан көтүрүлмәсиндә өзүнү көстәрди.

Диафильм үзрә шакирдлэрини шифаһи данышыгларына јекун вурдугдан сонра, мүэллим тәләффүз вә чүмлә гурулушу үзәриндә иш апармаға башлады. Јахшы чаваб вермиш шакирдин нитги магнитофонда бүтөвлүкдә динләнилди. Сонра исә зәиф чаваб вермиш шакирдин нитги динләнилди. Мүгајисә едилди. Шакирдләр бачардыглары гәдәр сәһвлэри дүзәлтдиләр. Мүэллим исә тәләффүзлә әлагәдар ишә јекун вурараг, сәһвлэрини башвермә сәбәблэри вә арадан көтүрүлмә јолларыны көстәрди.

Мүэллим, ејни заманда шакирдләрә сөз сырасыны да хатырладыб, диафильми мазмунуну һағылы заманы сәһв дејилмиш «Кирилл Бајев вурушурду аггвардијачыларга гаршы»

чүмбөсүнн миксифонда сөз таптырып тахтага жазды. Һәр ики дөңн сөз сырсыны мүгайса едиб, сөһнн сабабинн көс тәрди ва белә сөһнн аридани көтүрүмәси јолларына изаһ етди. Сөһнә јол вермини шакирдни вериләи изаһаты нечә мәһимәдијинн јохламағ үчүн, они ики алаһә чүмбә сөһнәдизди.

Јохлама патичәсиндә мә'лум олду ки, експеримент гојуд муш бу сенифдә мәһимәсә фантази јахшыдыр. Динафиямдә кечилән дәрәдә јашыла алағәли инти ва сөз еһтијаты дејил, шакирдларни тәхәјјүлү дә инкишаф едир. Екран маряғлы хүсу сифәтләра маликдир. О, ушағларни јарадычы фантазиясыны ојадлар. Белә һалларда шакирдләр өз фикирләринни изаһ етмәк үчүн мүәллимин бүтүн көстәришләринни јеринә јетирмәјә чалдылар, чүмбәләрдә сөз сырсыны иләјир, өјрәндилји јени сөзләрдә дејәтәји фикри тәкиләшдирир. Олар визуал јолла өјрәндилләри сөзләри даһа асанлыла тәсәвүр едә биллрләр. Чүнки бу заман сөзләрин һәм семантик, һәм дә синтактик мәһимә билләри бәлли олур, сөзләр мәли даһилиндә өјрәндилји ва көрмә, ешитмә анализаторларынын интиракы илә мәһимә индилји үчүн узун зман јадла галыр.

Визуал вәсикәләрин бир нөвү олан сенифильмләр дә шакирдларни дигәтинн инкишаф етдирмәктә мүһүм рол ојнајыр. Оларни асанлыла тәртиб етмәк мүмкүндүр. Бәзи һалларда сенифильмин динафиямләрдән чох үстүн олдуғу нәзәр чаршыр. Белә ки, истәвилән вахт конкрет дәрәдә бағды динафиям тәвмәк мүмкүн олмур. Енифильм вәсикәсидә бу иши јеринә јетирмәк мүмкүндүр.

Енифильмдә кечилән бир дәрә нүмунәси веририк.

Мөвзү «Сөздүзәлдичи ва сөздәјинширичи шәкилчиләр» иди. Мүәллим әввәлдән Хәзәр дәннзидә анд шәкилләри топламыш ва сенифильми тәртиб етминди. Мүәллим кириш сөһбәтинә башлајиб, сөздүзәлдичи ва сөздәјинширичи шәкилчиләри изаһ етдикдән сонра, сенифильмин мәзмунуну сөйләди. Кадрларни нүмәјинн илә дәрәсин јени мәрһәләси башланды.

Биринчи кадр. Мәви Хәзәр.

М. Ушағлар, экранда нә көрүнүр?

Ш. Экранда дәннз көрүнүр.

М. - Инди биз һәр кадрда «дәннз» сөзүнү алыб онун гәбүл етдији шәкилчинн изләјәтәјик «Дәннз» сөзү көкдүр. О һәг бир шәкилчи сөзү етмәјиб, сөзүн дәјинширмәјән һиссәсидир.

Икинчи кадр. Дәннзин саһили, јашыл ағачлар ва хијабан

М. Көрдүңүңү кадры тәсвир едиң...

Ш. Бу кадрда дәннзин саһили, ағачлар ва хијабан тәсвир олунмушдур.

Мүәллим «дәннзин» сөзүнү гәбүл едиб, көк ва шәкилчинә ајырды, сонра изаһ етди.

Үчүнчү кадр. Әлләриндә гиләв олан бир дәстә ушағ балығ тутмаға кедир.

М. Ушағлар һара кедирләр?

Ш. Ушағлар дәннзә балығ тутмаға кедирләр.

Мүәллим көстәрди ки, «дәннз» сөзүнүн гәбүл етдији ин, а, шәкилчиләри һәмни сөзү дәјинширичи үчүн онлар сөздәјинширичи шәкилчиләр адылар.

Мүәллим шакирдларни мүстәғил фәалијәтинә шәраит јаратмағ үчүн баһа кадрлардан да истифадә едир. Шакирдларни мүстәғил ишләринни нүмунәләри ишағдакы кадрларда верилмишдир.

Дөрдүнчү кадр. Ики гыз дәннзи сөјр едир.

М. - Ким кадры тәсвир едәр ва «дәннзи» сөзүнүн гәбүл етдији шәкилчи һағгында дәнншләр?

Шакирд кадры тәсвир етмәктә сөздәјинширичи шәкилчиләр һағгында да гысәчи мә'лумат верди ва «дәннз» сөзүнүн гәбүл етдији шәкилчинннн изаһ етди.

Бешинчи кадр. Чимән ушағлар дәннздән чыхдылар.

Бу дә әввәлки кадрлар кимни шакирдлар тәрәфиндән тәсвир ва изаһ олунду.

Шакирдларни мүстәғил ишиндән сонра мүәллим јени бир мәсәләнин – сөздүзәлдичи шәкилчиләринннн изаһына кечиб, сөздәјинширичи шәкилчиләри тахтага јазды ва кадрларни нүмәјинн етдирмәјә башлады.

Атынчы кадр. Көмидә дајанан дәннзчиләр шәһарә бахырлар. Мүәллим «чи» шәкилчинннн «дәннз» сөзүнү мәһача тамам дәјиншириб, јени сөз әмәлә көтирдилјинннн экран вәсикәсидә шакирдләрә көстәрди.

Једдинчи кадр. Колхозчулар ва дәннзчиләр саһидә көрүшдүләр.

Бу кадры да шакирдлар тәсвир едиб сөздүзәлдичи шәкилчиләри изаһ етдиләр.

Беләликлә, сөздүзәлдичи ва сөздәјинширичи шәкилчиләр кадрларә әсәсән изаһ едилди, буунла кадрларни нүмәјиннә битди.

Мә'лумдур ки, грамматик һадисәләринн өјрәниләмәси дилни практик мәһимәсидә хидмәт етмәлидир, јәһни шакирд-

дәр кечилән грамматик һадисләрнн вәситәсилә дүзкүн да-
нышыг, оху вә јазы вәрдишинә јијәләнмәлидирләр. Јухарыда-
кы дәрәдән ајдын олдү ки, техник вәситәләрнн көмәји илә бу
иши мұәффәғијәтлә јеринә јетирмәк олар. Визуал вәситәләр-
нн көмәји илә өјрәдилән сөз, ифадә вә грамматик һадисәләр
асан мәннмәсәниләр вә узун заман үнүдүлмүр. Програмын тә-
ләбинә көрә дә сөз, ифадә вә грамматик һадисәләр практик
шәкилдә өјрәдилмәлидир.

Азәрбајчан дили дәрәләрндә визуал вәситәләрдән баш-
га, акустик вәситәләрдән дә истифадә едиләндә мүсбәт нәти-
чәләр алдә едиләр. Магнитофон јазылары акустик вәситәләр
бир нөвү кими шакирдләрнн сөзләрн дүзкүн тәләффүз етмә-
синә, онларда јени сәсләрн артикулясиясынын јарадылма-
сына, дүзкүн вурғуја вә интонасияја сәбәб олур, ејни заман-
да шакирдләрнн нитгини инкишаф етдирәр.

Магнитофон вәситәсилә дә бир нечә чүр чалышма нөвү
апармаг олар:

1. Фонетик чалышма.
2. Лексик—грамматик чалышма.
3. Рабитәли нитгин инкишафына даир чалышма.

Фонетик чалышмалар вәситәсилә рус дилиндә тәһсил алан
шакирдләр Азәрбајчан сөзләрннн дүзкүн тәләффүзүнү өј-
рәниләр. Бу чалышмалар лентә фасиләләрлә јазылар вә фа-
силәләрдә шакирдләр диктору тәглид едиләр. Азәрбајчан ди-
ли дәрәләрндә фонетик чалышмалар белә гурулар:

1. Өјрәнилмиш сәсин магнитофонда тәкрары.
2. Өјрәнилмиш сәсин садә бирләшмәләрдә тәкрары.
3. Өјрәнилмиш сәсин мүрәккәб бирләшмәләрдә тәкрары.
4. Өјрәнилмиш сәсин алагәли мәтн дахилдә динләнилмә-
си вә паралел сурәтдә китабдан изләнилмәси вә с.

Фонетик чалышмаја даир бир дәрә нүмунәси верәк. Ча-
лышмалар лентә әввалдән јазылар. Шакирдләр дикторун де-
лији сөзләрн динләјир вә фасиләләрдә онлары тәкрар едир.

I ч а л ы ш м а. Ч сәсин тәкрар едир: ч... ч... ч...

II ч а л ы ш м а. Ичәрсиндә ч сәси олан сөзләрн тәкрар
едир: чәнуб... чүчә... Чәмилә...

III ч а л ы ш м а. Чүмләләрн тәкрар едир: Бақы өлкәми-
зин чәнуб шәһәрләрндән биридир... Фәридәнин гәшәнк чүчә-
ләрн вар...

IV ч а л ы ш м а. Китабларымызы ачын, 31-чи сәһифәдә
«Чүчәләрим» шәрини динләмәклә, ону китабдан изләјин.

Фонетик чалышмаларда әсас диггәт орфоэпик нормалар
үзәрндә чәмләшдириләр. Лексик—грамматик чалышмаларда
исә диггәт дүгәт еһтијатынын зәнкинләшмәсинә јөнәлдиләр вә
сөзүн грамматик формасындан дүзкүн истифадә етмәк вәр-
дишләрн јарадылар.

Магнитофон вәситәсилә апарылан үчүнчү нөв чалышма
исә шакирдләрнн нитгини инкишаф етдирәр. Бу нөв чалышма-
лар диаложн вә монологн нитг үзрә ашагыдакы планда апа-
рылар:

1. Мүәјјәнләшдирилмиш мәтн әввалчәдән диктор тәрәфин-
дән лентә јазылар.
2. Дәрә мүәллимин кириш сөһбәти илә башланыр.
3. Намәлум сөзләр изаһ едиләр вә тахтаја јазылар.
4. Магнитофон сәсләндириләр вә мәтн ики дәфә динләни-
ләр.
5. Мәтнин нә дәрәчәдә мәннмәсәнилдијини јохламагдан өт-
рү диктор синфә суаллар верир, фасиләләрдә шакирдләр дин-
ләниләр.

6. Мәтн шакирдләр тәрәфиндән нағыл едиләр.

Бу план үзрә бир дәрә нүмунәси көстәрәк.

Мөвзу: «Максим Горки Бақыда» мәтнин, мәгсәди исә ша-
кирдләрнн алагәли нитгини инкишаф етдирмәк вә дүгәт еһти-
јатларыны зәнкинләшдирмәк иди.

Мүәллим план үзрә кириш сөһбәти апардыгдан сонра «шә-
һәрә јазылар, гаршылајардыг, гәлбдән севдијим» вә с. сөзләрн
изаһ едиб, магнитофону сәсләндирди. Икинчи дәфә исә мәтн
китабдан изләнилди вә ејни заманда диктор да динләнилди.
Динләмә вә анлама просеси битдикдән сонра дикторун мәтнә
даир суаллары шакирдләрнн мәтнин нечә мәннмәсәсини ај-
дынлашдырды. Дикторун «Максим Горки кимдир? О, Азәрбај-
чана нә үчүн кәлмишдир? Фәһлә перронда јазычыја нә деди?»
кими суалларына верилән чаваблар дәрәсин нә дәрәчәдә мән-
нмәсәнилдијини ајдынлашдырды.

Бүтүн бу дејиләләрдән ајдын олур ки, рус мәктәпләрнн-
дә тәһсил алан шакирдләрнн нитг вәрдишләрннн инкишаф
етдирилмәсиндә акустик вә визуал вәситәләрнн ролу бөјүк-
дүр.

V СИННФДӘ ӘДӘБИЯТДАН ПРОГРАМ
МАТЕРИАЛЛАРЫНЫҢ БӨЛКҮСҮ ВӘ
ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Агадашев БАБАЈЕВ
педагожи сәмләр һәмизәди

Програм үзрә V синифдә бәдиә әсәрләрин вә әдәбијат нәзәријәсиндән верилмиш материалларын өјрәдилмәсинә 58 саат вахт әрләшмәшдир. һәмин саатларын бөлкүсүнү вә әр-әрә әсәрләрин, һабелә нәзәри материалларын өјрәдилмәсини ашағыдакы гәјдада планлашдырмаг мәсләһәтдир:

1. Н. Кәһчәви. Султан Сәнчәр вә гары. 2 саат
1-чи саат: 1) кириш мұсаһибәси; 2) чәтин сөзләрин изаһы; 3) әсәрин охунмасы; 4) мәзмун үзрә мұсаһибә; 5) евә тапшырыг (чәтин сөзләрин вә мәзмунун өјрәдилмәси).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) әсәрин тәһлили; 3) әсәрин ифадалы охусу; 4) евә тапшырыг (әсәрин тәһлили, ифадалы охусу вә бир парчанын әзбәрләнмәси).

2. С. Ә. Ширвани. Газ вә дурна. 1 саат
1) кириш сөзү; 2) чәтин сөзләрин изаһы; 3) әсәрин изаһлы охусу вә мәзмунун мәһимәдилмәси; 4) тәмсилли тәһлили; 5) әсәрин ифадалы охусу; 6) евә тапшырыг (чәтин сөзләрин өјрәдилмәси, әсәрин тәһлили вә әзбәрләнмәси).

3. Ә. Һагвердијев. Мирзә Сәфәр. 2 саат
1-чи саат 1) кириш сөзү; 2) чәтин сөзләрин изаһы; 3) һекајәнин бир һиссәсини охунмасы; 4) охунмуш һиссә-

нин мәзмунуна анд мұсаһибә; 5) евә тапшырыг (Һекајәнин бүтүнлүклә охунмасы, чәтин сөзләрин вә мәзмунун өјрәдилмәси).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) һекајәнин тәһлили; а) Мирзә Сәфәр, уста Зејнал вә Һәсән ағл сурәтләри; б) әсәрин идејасы; в) һекајәнин дилә; 3) нәср вә ше'р дили һаггында илк мә'лумат; 4) евә тапшырыг (әсәрин сурәтләри, идејасы; нәср вә ше'р дили).

4. Ч. Мәмәдгулузада. Почт гутусу. 2 саат
1-чи саат: 1) кириш сөзү; 2) чәтин сөзләрин изаһы; 3) һекајәнин бир һиссәсини охунмасы; 4) охунмуш һиссәнин мәзмунуна данр мұсаһибә; 5) евә тапшырыг (әсәрин бүтүнлүклә охунмасы, чәтин сөзләрин вә мәзмунун өјрәдилмәси).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) һекајәнин тәһлили; а) Новрузали сурәти; б) һекајәнин идејасы; в) әсәрин дили; 3) јумор һаггында илк мә'лумат; 4) евә тапшырыг (әсәрин тәһлили, ифадалы охусу вә јумор һаггында илк мә'луматын өјрәдилмәси).

5. М. Ә. Сабир. Бакы фәһләләринә. 3 саат
1-чи саат: 1) кириш мұсаһибәси; 2) чәтин сөзләрин изаһы; 3) сатиранын изаһлы охусу; 4) евә тапшырыг (чәтин сөзләрин вә мәзмунун өјрәдилмәси—ше'ри оху-јуб изаһ етмәк).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) мәзмун үзрә мұсаһибә; 3) сатиранын тәһлили; а) фәһлә вә капиталлет-саһибкар сурәтләри; б) шаирин тәһгид үсулу; в) әсәрин идејасы; 4) евә тапшырыг (әсәрин тәһлили).

3-чү саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) сатиранын ифадалы охусу; 3) сатира, сатирик сурәт вә әрүз вәзини һаггында илк мә'лумат; 4) евә тапшырыг (әсәрин ифадалы охусуну вә нәзәри мә'луматы өјрәтмәк).

6. А. Шанг. Мәктүб јетишмәди. 2 саат
1-чи саат: 1) кириш мұсаһибәси; 2) чәтин сөзләрин изаһы,

3) эсэрин бир һиссэсинин охунмасы; 4) охунмуш һиссэнин мазмуну үзрә мүсаһибә; 5) ева тапшырыг (чэтин сөзләрин өжрәдилмәси, һекажэнин бүтүнлүклә охунмасы, план тәртиби вә план әсасында мазмунун нағыл едилмәси).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) эсэрин тәһлили: а) Гурбан вә һачы Гулу сурәтләри; б) эсэрин идејасы; в) һекажэнин дили; 3) бәдин тәсвир вә ситәләри (пейзаж вә мәчаз) һаггында анлајыш; 4) эсэрин ифадәли охусу; 5) ева тапшырыг (эсэрин тәһлили вә нәзәри мә'луматын өжрәдилмәси).

* * *

7. А. Сәһһәт. Вәтән. 1. саат
1) кириш мүсаһибәси; 2) чэтин сөзләрин изаһы вә ше'рин изаһлы охусу; 3) эсэрин тәһлили; 4) ше'рин ифадәли охусу; 5) ева тапшырыг (чэтин сөзләрин өжрәдилмәси, эсэрин тәһлили вә әзбәрләнмәси).

* * *

2. М. Ј. Лермонтов. Гафгаз. 1 саат.
1) кириш сөзү; 2) ше'рин мүәллим тәрәфиндән ифадәли охусу; 3) эсэрин тәһлили; 4) ше'рин шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охусу; 5) ева тапшырыг (ше'рин тәһлили вә әзбәрләнмәси).

* * *

9. И. С. Туркенов. Муму. 3 саат
1-чи саат: 1) кириш сөзү; 2) һекажэнин бир һиссэсинин охунмасы вә чэтин сөзләрин изаһы; 3) охунмуш һиссэнин планынын тәртиби; 4) план әсасында мазмун үзрә мүсаһибә; 5) ева тапшырыг (эсэрин бүтүнлүклә охунмасы вә чэтин сөзләрин өжрәдилмәси).
2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) эсэрин там мазмуну үзрә мүсаһибә; 3) сурәтләри характеристизә етмәк үчүн ситат сечилмәси; 4) ева тапшырыг (һекажэнин мазмуну үзрә план тәртиби вә бу план әсасында нағыл өжрәдилмәси).
3-чү саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) эсэрин тәһлили: а) Керасим вә ханым сурәтләри; б) эсэрин идејасы; в) һекажэнин бәдин хүсусијјәтләри һаггында мүвафиг мә'лумат; 3) ева тапшырыг (эсэрин тәһли-

лини өжрәнмәк вә Керасим сурәтинин јазылы шәкилдә характеристикә етмәк).

* * *

10. М. Твен. Том Сојжерин мачәралары. 4 саат
1-чи саат: 1) кириш сөзү; 2) эсэрин биринчи һиссэсинин («Мәсәлә вурешмадан башлајыр») охунмасы; 3) охунмуш һиссэнин мазмуну үзрә мүсаһибә; 4) ева тапшырыг (охунмуш һиссэнин планынын тәртиби, план әсасында мазмунун нағыл едилмәсинин өжрәнмәк).
2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) эсэрин «Подратчы-рәнксаз» һиссэсинин охунмасы; 3) охунмуш һиссэнин мазмуну үзрә мүсаһибә; 4) ева тапшырыг (эсэрин охунмуш һиссэсинин нағыл едилмәсинин өжрәнмәк вә галаи һиссэсинин охунмасы).
3-чү саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) эсэрин «Гәбристанда гәтл» һиссәси үзрә мүсаһибә; 3) ева тапшырыг (эсэрин там мазмуну үзрә план тәртиби вә план әсасында нағыл едилмәсинин өжрәнмәк).
4-чү саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) эсэрин тәһлили: а) Том вә Полли хала сурәтләринин характеристикасы; б) эсэрин идејасы; 3) ева тапшырыг (Томун хасијјәти, һәрәкәтләри вә онун сизә бағышладығы тә'сир һаггында «Тома мүнасибатим» мөвзусунда инша јазмаг).

* * *

11. М. Горки. Шаһин нәғмәси. 2 саат
1-чи саат: 1) кириш сөзү; 2) эсэрин бир һиссэсинин мүәллим тәрәфиндән ифадәли охунмасы; 3) чэтин сөзләрин изаһы; 4) һекажэнин биринчи һиссэсинин шакирдләр тәрәфиндән охунмасы; 5) охунмуш һиссэнин мазмунуна даир мүсаһибә; 6) ева тапшырыг (эсэрин икинчи һиссэсинин охунмасы, план тәртиби вә план әсасында мазмунун нағыл едилмәси).
2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) эсэрин там мазмуну үзрә мүсаһибә; 3) эсэрин тәһлили: а) јазычы вә гоча Рәһим сурәтләри; б) Шаһин вә Қорамал сурәтләри; в) эсэрин идејасы; г) һекажэнин бәдин хүсусијјәтләри—рәмзи (символик) сурәтләр

лэри өжрэнмэк вә илк 6 бәнди азбәрләмәк).
2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) ше'рин мәз-
муну үзрә мүсаһибә; 3) ше'рин ифадәли охунмасы;
4) ев тапшырыг (мәзмунун нағыл едилмәсини өж-
рәнмәк, сонунчу 6 бәнди азбәрләмәк).

3-чү саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) әсәрин тәһ-
лили: а) әсәрин идејасы; б) ше'рин дили вә бәди
тәсвир васитәләри; 3) мисра, бејт, гафијә, бәнд
метонимија һаггында илк нәзәри мә'лумат; 4) ев
тапшырыг (ше'рин тәһлилин вә нәзәри мә'луматы
өжрәнмәк, әсәрин мәзмуну вә идејасы әсасында
«Мәним Азәрбајҗаным» мөвзусунда ишә јазмаг).

17. М. Ибраһимов. Пәри хала вә Ленин. 4 саат
1-чи саат: 1) кириш мүсаһибәси; 2) һекајәнин 1-чи һиссәси-
нин охунмасы; 3) охунмуш һиссәнин мәзмуну үзрә
мүсаһибә; 4) ев тапшырыг (һекајәнин 2-чи һис-
сәсини охунмасы, охунмуш һиссәләрин мәзмуну
үзрә план тәртиби вә план әсасында мәзмунун на-
ғыл едилмәси).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) һекајәнин 3-
чү һиссәсини охунмасы; 3) охунмуш һиссәнин мәз-
муну үзрә мүсаһибә; 4) ев тапшырыг (4-чү һис-
сәни охумаг, охунмуш 3-чү вә 4-чү һиссәләрин мәз-
муну үзрә план тәртиб етмәк вә план әсасында на-
ғыл етмәји өжрәнмәк).

3-чү саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) һекајәнин 5-
чи һиссәсини охунмасы; 3) охунмуш һиссәнин
мәзмуну үзрә мүсаһибә; 4) ев тапшырыг (әсәрин
бүтүшлүклә мәзмунуна анд план тәртиб етмәк; ај-
ры-ајры сурәтләрин сәчијјәсини ајдынлашдырмаг
үчүн мұвафиг ситатлар сечмәк).

4-чү саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) әсәрин тәһ-
лили: а) Пәри хала, муздур Вәли, Шаһбаз бәј вә
Һачы Гулу сурәтләри; б) В. И. Ленин сурәти; в)
һекајәнин идејасы; г) әсәрин дили вә бәди хүс-
сијјәтләри; 3) ев тапшырыг (әсәрин тәһлилин
өжрәнмәк вә «В. И. Ленин даһи рәһбәримиз вә хи-
ласкарымыздыр» мөвзусунда ишә јазмаг).

18. С. Рүстәм. Чалајев. 2 саат
1-чи саат: 1) кириш мүсаһибәси; 2) ше'рин охунмасы; 3) ча-
тин сөзләрин илаһы; 4) мәзмун үзрә мүсаһибә;
5) ев тапшырыг (чәтин сөзләри өжрәнмәк, ше'ри
дигтәтлә охумаг вә мәзмунуну өжрәнмәк).
2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) ше'рин тәһ-
лили: а) мәфкурәви тәһлил; б) бәди тәһлил; 3)
тәшбех вә тәкрир һаггында илк нәзәри мә'луматын
верилмәси; 4) ев тапшырыг (әсәрин тәһлилин,
нәзәри мә'луматы өжрәнмәк, ше'рин јарысыны аз-
бәрләмәк).

19. М. С. Ордубади. Сержант Иванов адына
көрпәләр еви 2 саат
1-чи саат: 1) кириш сөзү; 2) әсәрин мөвзусу илә алағәдар
мүсаһибә; 3) һекајәнин охунмасы; 4) һекајәнин
мәзмуну үзрә мүсаһибә; 5) ев тапшырыг (мәзму-
на анд план тәртиб етмәк вә план әсасында нағыл
етмәји өжрәнмәк).
2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын јохланмасы; 2) әсәрин тәһ-
лили: а) мәфкурәви тәһлил; б) бәди тәһлил; 3)
ев тапшырыг (әсәрин тәһлилин өжрәнмәк вә Бә-
јүк Вәтән мұһарибәси дөврүндә совет ушағлары-
нын һәјатына даир шифаһи ишә һазырламаг).

20. М. Чәлли. Гушчуғаз. 1 саат
1) кириш сөзү; 2) ше'рин охунмасы; 3) әсәрин мәз-
муну үзрә мүсаһибә; 4) ше'рин тәһлили; 5) ев тап-
шырыг (тәһлилин өжрәнмәк вә ше'ри азбәрләмәк).

21. С. Рәһимов. Медалјон. 3 саат
1-чи саат: 1) кириш сөзү; 2) әсәрин мөвзусу илә алағәдар мү-
саһибә; 3) әсәрин I вә II һиссәләрини охунмасы;
4) охунмуш һиссәләрин мәзмуну үзрә мүсаһибә;
5) ев тапшырыг (охунмуш һиссәләрин планыны
тәртиб етмәк, план әсасында мәзмунун нағыл едил-
мәсини өжрәнмәк вә 3, 4, 5, 6, 7-чи һиссәләри оху-
маг).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын жохланмасы; 2) евдә охунмуш һиссәләрин мәзмуну үзрә мүсаһибә; 3) 8, 9, 10-чу һиссәләрин охунмасы; 4) охунмуш һиссәләрин мәзмуну үзрә мүсаһибә; 5) ева тапшырыг (8, 9, 10-чу һиссәләрин мәзмуну үзрә план тәртиби, план әса-сында нағыл едилмәсини өјрәнмәк вә 11, 12, 13-чу һиссәләри охумаг).

3-чү саат: 1) ев тапшырыгынын жохланмасы; 2) 11, 12, 13-чу һиссәләрин мәзмуну үзрә мүсаһибә; 3) әсәрин тәһли-ли: а) мәфкурәви тәһлил (Валја, Әли вә Аркади сурәтләри); б) бәдни тәһлил; 4) ева тапшырыг (әсә-рин тәһлилинни өјрәнмәк).

22. Ә. Ч ә м и л. Елләр бајрамы. 2 саат

1-чи саат: 1) кириш мүсаһибәси; 2) ССРИ тәркибиндә мүтгә-фиг республикаларын достлуғу вә гардашлығы һаг-гында мүсаһибә; 3) чәтин сөзләрин изаһы; 4) ше-рин охунмасы; 5) ше'рин мәзмуну үзрә мүсаһибә; 6) ева тапшырыг (чәтин сөзләрин вә мәзмунун өј-рәнмәси).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын жохланмасы; 2) ше'рин тәһ-лили: а) мәфкурәви тәһлил; б) бәдни тәһлил; 3) ај-ры-ајры мисра, бејт вә бәндләрдә ишләдилән мә-на вә бәдни тәсвир васитәләринни изаһы; 4) ева тапшырыг (ше'рин тәһлилинни өјрәнмәк вә ону әз-бәрләмәк).

23. М. М ү ш ф и г. Бәхтијар. 2 саат

1-чи саат: 1) кириш мүсаһибәси; 2) чәтин сөзләрин изаһы; 3) ше'рин охунмасы; 4) әсәрин мәзмуну үзрә мүсаһибә; 5) ева тапшырыг (чәтин сөзләрин вә мәзмунун өјрәнмәси, ифадәли охуја һазырлыг).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын жохланмасы; 2) ше'рин тәһ-лили: а) мәфкурәви тәһлил; б) бәдни тәһлил; 3) ше'рин ифадәли охусу; 4) ева тапшырыг (ше'рин тәһлилинни өјрәнмәк вә 1, 2, 3, 4, 7-чи бәндләринни әзбәрләмәк).

24. З. Х ә л и л. Кремл улдузлары. 1 саат

1) кириш сөзү; 2) ше'рин охунмасы вә чәтин сөз-

ләрин изаһы; 3) мәзмун үзрә мүсаһибә; 4) ше'рин тәһлили: а) мәфкурәви тәһлил; б) бәдни тәһлил; 5) ева тапшырыг (ше'рин тәһлилинни өјрәнмәк вә әзбәрләмәк).

25. Х. Н а с и л о в а. Атлаз јарпаглар. 1 саат

1) кириш мүсаһибәси; 2) һекајәнин охунмасы; 3) мәзмун үзрә мүсаһибә; 4) әсәрин тәһлили: а) Шә-фәг сурәти; б) әсәрин идејасы; 5) ева тапшырыг (һекајәнин мәзмунуна аид план тәртиб етмәк, план әсасында нағыл етмәји өјрәнмәк вә «Мәктәб багы» мөвзусунда ииша јазмаг).

26. М. Д и л б а з и. Әмәкдир мәним адым. 1 саат

1) кириш мүсаһибәси; 2) ше'рин охунмасы; 3) әсә-рин тәһлили; 4) ше'рин ифадәли охусу; 5) ева тап-шырыг (ше'рин тәһлилинни өјрәнмәк вә әзбәрлә-мәк).

27. Н. М е һ д и. Илк сынаг. 2 саат

1-чи саат: 1) кириш мүсаһибәси; 2) әсәрин бир һиссәсини охунмасы; 3) охунмуш һиссәнин мәзмуну үзрә мү-саһибә; 4) ева тапшырыг (әсәрин ардыны охумаг, мәзмунуна аид план тәртиб етмәк вә план әсасын-да нағыл етмәји өјрәнмәк).

2-чи саат: 1) ев тапшырыгынын жохланмасы; 2) мәзмун үзрә мүсаһибә; 3) әсәрин тәһлили: а) Таһир вә уста Ра-мазан сурәтләри; б) әсәрин идејасы; в) бәдни тәһ-лил; 4) ева тапшырыг (әсәрин тәһлилинни өјрәнмәк вә гәһрәман дәниз нефтчиләри һаггында ииша јаз-маг).

28. Б. В а һ а б з а д ә. Мәктәб јоллары. 1 саат

1) кириш мүсаһибәси; 2) ше'рин охунмасы; 3) мәз-мун үзрә мүсаһибә; 4) ше'рин тәһлили; 5) ева тап-шырыг (әсәрин тәһлилинни өјрәнмәк вә әзбәрләмәк).

• • •

29. С. Вәлијев. Хош сәфәр. 1 саат
1) кириш сөзү; 2) һекајәнин охунмасы; 3) әсәрни мәзмуну үзрә мүсаһибә; 4) һекајәнин тәһлили: а) Паша вә Павлик сурәтләри; б) әсәрин идејасы; 5) евә тапшырыг (әсәрни мәзмунуна аид план тәртиби, план әсасында нағыл етмәји өјрәнмәк вә Паша илә Павликин достлуғуна даир јазылы пиша һазырламаг).

Шүбһәсиз, јухарыда гејд етдијимиз бөлкү вә планлашдырма тәхминидир. Мүәллимләр синфин сәвијјәсинә (шакирдләрин һазырлыг дәрәчәсинә), өз иш тәчрүбәсинә, әјани вә техники васитәләрлә тәһниз едилмәјә кәрә өз иш үсулуида вә бөлкүдә лазыми дәјишиклик едә биләр.

Гејд едилмәлидир ки, програм үзрә иптг инкишафы мәсәләләринә 8 саат вахт ајрылмышдыр. Беләликлә, һәр рүбдә иптг инкишафына (башлыча олараг, ишшаларын апарылмасына) 2 саат верилмәлидир. Бундан башга, синифдәнхарич оху үчүн 4 саат (һәр рүбдә бир саат) вахт верилир. Лакин мүәллимләр билмәлидирләр ки, дәрсликдә әлавә оху үчүн верилмиш әдәби материаллар синифдәнхарич охуја дахил дејилдир. Әлавә оху үчүн верилмиш әсәрләрин охусу дәрсликдәки мүвафиг бөлмәләрдә тәдрис нәзәрдә тутулмуш әсәрләрин өјрәнилмәси илә паралел апарылмалыдыр.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНИН ЕФФЕКТИЛИЈИНИ АРТЫРМАГ ҺАГГЫНДА

Дурсун МӘММӘДОВ
педагожи елмләр намизәди

Орта мәктәбдә әдәбијат тәдрисинин методикасына даир индијә гәдәр бир чох көркәмли елми-методик әсәрләр јаранмыш, бу фәннин тәдрисини сәмәрәлилијини артырмаг һаггында маратлы, ағлабатан мүлаһизәләр сөјләнмиш, хејли фајдалы иш үсуллары мүәјјәнләшдирилмишдир.

Бунуида јанашы, етираф етмәк лазымдыр ки, әдәбијатдан јени програмларын вә дәрсликләрин тәтбиг едилдији мүәсир мәктәбләримиздә әдәбијат мәшғәләләринин еффеқтлилијини артырмаг һәлә дә күнүн вачиб мәсәләси олараг галмагдадыр. Бу ишин һәлли илк нөвбәдә даһа мүәсир елми-нәзәри әсаслар үзәриндә гурулан тәлим үсулларынын ишләниб һазырланмасындан асылыдыр. Бу барәдә бизим мүлаһизәләримиз ашагыдакылардан ибарәтдир:

1. Ушаг мәктәб јашынадәк әдәбијаты аиләдә, бағчада практик јолла мәнимсәјир. Халг поетик сөзү: бешик нәғмәләри, лајлалар, охшамалар, тапмачалар, нағыллар вә с. ушагы илк дәфә әдәбијата һәвәсләндирән амилләрдир.

Ушаг аиләдә, бағчада практик јолла әдәбијаты өјрәнәркән өзү дә һисс етмәдән, билмәдән «емотсионал савадсызлығыны» ләғв етмәјә башлајыр вә сонралар исә бу иш мәктәбдә давам вә инкишаф етдирилир. Бу чәһәт тәләб едир ки, илкин јашларындан ушатларда сөз сәнәтинә һәссаслыг тәрбијә едилсин. Әкәр бу иш белә тәшкил олунарса, әдәбијат тәдрисинин сонракы мәрһәләләриндә онун еффеқтли, сәмәрәли өјрәнилмәси хејли асанлашмыш олар.

2. Мә'лумдур ки, идрак процесл ики мәрһәләжә аҗрылыр: 1) тәфәккүр ганунлары һаггында елм (мәнтиг), 2) һисси-идрак ганунлары һаггында елм; бураја әдәбијјат вә инчәсәнәтиш мүхтәлиф нөвләри дахилдир. Ајдын мәсәләдир ки, бәдин әдәбијјатын өјрәнилмәсиндә һисси-идрак мәрһәләси биринчидир, илкиндир. Шакирд һәр һансы ше'р парчасыны, бәдин мәтнн охујур вә ондан мүәјјән дәрәчәдә тә'сирләнир. Һәммин тә'сир шакирддә мүәјјән дәрәчәдә мүсбәт емоција, әһвал-руһијјә јарадыр. Белә һалда шакирдләри емоционаллыг кејфијјәтинә, һиссилик дәрәчәспнә көрә ики група бөлмәк олар: 1) поетик тә'сирләнмәјә даһа тез мә'руз галан шакирдләр; 2) ади тә'сирләрдән узаға кедә билмәјән шакирдләр (әлбәттә, биринчи һал чох азлыг тәшкил етдијиндән, мәгсәдимиз дә буна һал олмагдыр). Мәсәлән, А. С. Пушкин китабын арасындан чыхмыш саралмыш јарпагдан тә'сирләнир вә она ше'р јазыр. М. Шолохов сәһәр-сәһәр шеһ дамчыларынын ичәрисиндә күнәшин әкс олунмасындан вәчдә кәлир, С. Вурғун гуш учушунда, чејран гачышында бир ше'ријјәт, поезија көрүр вә бундан илһамланыр. Мә'лумдур ки, емоционаллыг хүсуси бир кејфијјәт көстәричиси олуб инсанын психи фәалијјәт даирәсинә дахилдир. Емоционаллыг дәрәчәси јүксәк олан шакирдләр, синфин аз бир һиссәсини тәшкил едирләр. Әдәбијјат тәдрисинин чохиллик тәчрүбәси белә бир фикир сөјләмәјә әсас верир ки, мәктәбдә шакирдләр поетик һәссаслыгларына көрә мүәјјән группара аҗрылмалы вә мүәллимләр белә шакирдләрин истәдадыны нәзәрә алыб, оларла хүсуси сөһбәтләр, мәшғәләләр тәшкил етмәлидирләр. Бу иш мәктәбдә әдәбијјатдан шакирд һазырлығынын ефектлилијинә мүсбәт тә'сир едә биләр.

3. Индијә гәдәр әдәбијјат тәдрисиндә ганун шәклини алан будур ки, мәктәбдә һәр бир бәдин әсәр ики башлыча чәһәтдән тәһлил олунуб арашдырылмалыдыр: 1) мәфкурә; 2) бәдинлик чәһәтиндән. Бизчә, әдәбијјат мәшғәләләринин ефектлилијини артырмаг үчүн ганун шәклини алмыш бу дүстурда дәјишиклик едиб бәдин әсәрин тәһлилине үч башлыча чәһәтдән јанашылса даһа јахшы олар: 1) фәлсәфи-идраки, 2) сијаси-идеоложи вә 3) бәдин емоционал чәһәтдән. Индики шәраитдә биз әдәбијјаты тәкчә инчәсәнәт әсәри кими јох, ону фәлсәфи, етик, сијаси аспектдә дә өјрәнмәлијик.

4. Үмумијјәтлә, инсан тәбиәти еләдир ки, о даһа чох мүәјјән бичими, өлчүсү, симметријасы олан шејләрә даһа һәссасдыр вә она даһа артыг мејл едир. Мәсәлән, бөјүк бир сәнәт

карлыгла јарадылмыш көзәл бир бина, јарашыглы бир һејкәл, аһәнкдар, ритмли, вәзли бир ше'р јанында јөндәмсиз бир бина, о гәдәр дә јахшы олмајан бир һејкәл, вәзни, аһәнки јериндә олмајан бир ше'р адамда чох заман мәнфи емоција доғур. Һәјатдакы бүтүн шејләр мүәјјән бир ујарлыг, аһәнкдарлыг үзәриндә бәргәрар олмушдур. Тәчрүбә көстәрир ки, өлчүсү, бичиси, вәзни, аһәнки, гафијәси јериндә олан әсәрләр даһа мүкәммәл јадда галыр, мәнимсәмәни асанлашдырыр. Гәдим дөврдә бир чох елми вә дини китабларын нәзмлә јазылмасы да бунунла бағлыдыр. Шәргин бөјүк алимләриндән Бируни «Һиндистан» адлы әсәриндә һинд алимләринин грамматика вә башга елмләрә анд биликләри ше'рлә јаздығыны көстәрир. Алимни фикринчә бурада башлыча мәгсәд тә'лимни ефектлилијини артырмаг, верилән билији даһа мүкәммәл вә узун мүддәт јадда сахламаг олмушдур. Бирунијә көрә «инсан руһу аһәнки, симметријасы, өлчүсү олан һәр шејә һәссасдыр». Она көрә дә бүтүн биликләри адамларә ше'рлә өјрәтмәк лазымдыр. Бүтүн бу фактлары садаламагдан мәгсәдимиз әдәбијјат дәрсләринин ефектлилијини артырмаг хатиринә белә бир гәнаәтә кәлмәкдир ки, әдәбијјат програмы вә дәрсликләриндә жанрларын нисбәти нәзәрә алынаркән поетик әсәрләрә даһа кениш јер верилсин. Белә олса ше'рин вәзн вә гафијә васитәсплә јаратдығы аһәнкдарлыг вә муסיгилилик шакирдләрдә чох күчлү тә'сир јарадар вә онларын әдәбијјатдан алдыглары биликләрин узун мүддәт јадда сахланылмасына көмәк едәр.

Мә'лумдур ки, ше'р дили нитгин хүсуси формасыдыр. Ше'рдә сөз нәсрдә вә драмда олдуғундан даһа јүксәк ифадә гүввәси илә сәсләнир. Поезија дили күчлү, һисси-емоционал фәсиләләри илә зәнкин олур. Бүтүн бунлар ону бәдин дилин хүсуси формасына чевирир. Образлылыг, ифадәлилик, јүксәк романтика ше'р дили үчүн әсас шәртдир. Поезијанын бөјүк тә'сир күчү һамыја мә'лумдур. Онун шакирдләрдә бурахдығы тә'сир, узун өмүрлү вә давамлы олур. Биз шакирдләримиздә башга хүсусијјәтләрлә јанашы, һәмчинин онларә јүксәк романтик руһ, шаиранә данышыг кејфијјәтләри дә ашыламалыјыг. Һәлә вахтилә халг шаири С. Вурғун бу мәсәләнин зәрурилијиндән бәһс едәрәк јазырды: «Нә үчүн әрәб сәркәрдәси Отелло јүксәк шаиранә диллә даныша биләрди, бизим сәркәрдәләримиз исә белә диллә данышмамалыдырлар? Нә үчүн Дездемона ја Татјана Ларина јүксәк емоционал дилдән ис-

тифада едә биләрдиләр, бизим гәһрәманларымыз—колхозчу гадынлар, јахуд ишчи гадынлар исә истифада едә билмәзләр? Доғрудан да ахы, Пушкин чанлы Татјананын дилини чох кәзәл билирди. Лакин о Татјананын дилини һәрфән вермәјә чалышмырды: о, шуурлу сурәтдә башта бир дил јарадырды — садәчә мүлкәдар Ларинини гызы Татјананын дејил, өз Татјана Ларинасынын дилини јарадырды»^{*}.

Кәстәрдијимиз бу мүһүм вә башлыча кејфијјәтләрини мәктәбдә өјрәнилмәси шакирдләрин нитгләринин ифадәли, емоционал шәклә дүшмәсинә сәбәб оларды.

5. Әдәбијјат тәдрисиндә бәдин әсәрин мәзмуну илә формасынын вәһдәтдә өјрәтмәк һаггында бир даһа данышмаг лазым кәлир. Әдәбијјат тәдрисиндә форма илә мәзмунун вәһдәти ганунун нәзәрә алынмамасы сәнәт әсәринини естетик кејфијјәти вә бәдин дәјәрини азалдыр. Мәктәб тәчрүбәси вә мүшәһидәләр кәстәрир ки, индики вәзијјәтдә бу ганун (форма илә мәзмунун вәһдәти) тәдрисдә кобуд шәкилдә позулмагдадыр. Мүәллимләр адәтән әввәлчә әсәрин мәзмун вә идејасыны өјрәдир, сонра исә формасы илә—композицијасы, сүжети, әсәрин бәдин дил хүсусијјәтләри илә шакирдләри таныш едирләр ки, бу да јанлыш тәлим үсулудур. Мәзмунла форма, нечә дејәрләр, әриш-арғач едилмәли, бири дикәрини тамамламалыдыр. Мәсәлән, һәр һансы образы тәһлил едәркән һәмни сурәтин дүнјакөрүшү, пешәси, јазычынын бу образы јаратмагда мәгсәди илә јанашы, һәмчинин јериндәчә һәмни сурәтин фәрди дил хүсусијјәти, сәнәткарын образы фәрдиләшдирмә вә типкләшдирмә усталығы һаггында мәлумат вермәк лазымдыр. Мәзмун вә форма ајры-ајры мәһүмлар олсалар да, заһирән мүстәгил көрүнсәләр дә, онлар ајрылыгда мөвчуд дејил, диалектик вәһдәтдәдирләр. К. Федин совет јазычыларынын IV гурултајында бу мәсәләдән бәһс едәрәк демишдир: «Ики тәлимин—мәзмун вә форманын заһири мүстәгиллији мүбаһисәләрдә елә бир думанлыг јарада биләр ки, ондан чох надир һалларда јаха гуртармаг мүмкүн олар... Форма технолокија шүасына архаланыр, мәзмун исә фәлсәфә зијасына»^{**}.

Тәлим просесиндә бунларын вәһдәти, биринин дикәри үчүн әсас олмасы көзләнилмәлидир. Тәһлил заманы бунлардан биринин нәзәрдән гачырылмасы әсәрин там ајдынлығы илә баша дүшүлмәсинә мәнфи тәсир едир. Үмумијјәтлә, бәдин әсәрин мәзмунуна дахил олан әнләјышларла, формасына дахил

* Бөјүк сәнәт мәсәләләри, «Октјабр» журналы, 1953, № 2.

** «Коммунист» гәзети, 1967-чи ил, 23 мај.

олан әнләјышларын гаршылыгы шәкилдә өјрәдилмәси ишинә һанл олмаг лазымдыр.

6. Сон заманлар тәлимдә проблемли вәзијјәт јаратмагдан чох сөһбәт кедир. Шакирдләри дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә дүшүнмәк, ахтармаг шәрантиндә сахламагын зәрурилији вә фәјдәси кәстәрилир. Проблемли вәзијјәт шакирдләри сәрбәст дүшүнмәјә, бәдин әсәрин вә ја елмин бу вә ја дикәр сәһәләрини дәркетмә јолларыны онлара өјрәдир.

Лакин унутмаг олмаз ки, бүтүн дәрсләри проблемли вәзијјәт үзәриндә гурмаг мәсләһәт дејил. Елә биликләр вар ки, ону мүәллимдән, дәрсликдән, мүхтәлиф вәсаитдән өјрәнмәк лазымдыр. Мәсәлән, ајры-ајры сәнәткарларын һәјәтыны, тарихи-әдәби фактлары өјрәнмәк дедијимизә мисал ола биләр. Анчаг елә мәсәләләр дә вардыр ки, онлары шакирдләр мүстәгил, өзбашына өјрәнә билмәзләр. Мәсәлән, әсәрин сәнәткарлыг чәһәтиндән тәһлил, әдәбијјат нәзәријјәси материалларынын өјрәнилмәси вә с.

7. Әдәбијјат мәшғәләләринин ефектливлијини артырмагын сәмәрәли јолларындан бири дә али мәктәбләрдә кәләчәк әдәбијјат мүәллимләринин һазырланмасыны көклү сурәтдә јахшылашдырмагдан ибарәт ола биләр. Ачығыны демәк лазымдыр ки, али мәктәбдә әдәбијјатын методикасына верилән мүһәзирә вә семинарларын һәддиндән артыг азлығы лазым сәвијјәдә әдәбијјат мүәллими һазырламага имкан вермир. Програм елә тәртиб олунмушдур ки, али мәктәби битпрән кәнч әдәбијјат мүәллими јарым ил, бир ил сонра Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун мүвафиг курсларындан кечмәли олур. Һәлә вахты илә көркәмли совет јазычысы А. Фәдејев бу мәсәләдән бәһс едәрәк јазырды ки, бизим али педагожи институтларда әдәбијјатын тәдриси методикасында бир чох шејләри дүзәлтмәк лазымдыр. Али педагожи мәктәбләрдә әдәбијјатын тәдриси һаггында чох аз сөһбәтләр кедир. Бурада башлыча диггәт даһа чох әдәбијјатын үмуми мәсәләләринә верилди. Нәтичәдә исә педагожи институтларын һазырладығы мүәллимләр орта мәктәбдә әдәбијјаты садәчә иллүстрација киши өјрәнмәкдән узага кедә билмирләр.

8. Әдәбијјат мәшғәләләринин ефектливлијини артырмагын әмәли јолларындан бири дә тәлим методларыны тәкмилләшдирмәкдән ибарәт ола биләр. Етираф етмәк лазымдыр ки, дидактика нәзәријјәчиләри сон илләрдә тәлим методларынын тәкмилләшдирилмәси проблеми илә әлағәдар бир сыра гуј-

мәтләр фикрләр сөйләмнәр. Анчаг һәләлик дидактикләр дә тәлим методларының едни вә дүрүст тәснифатыны вермәк дән боюн гачармышлар. Тәлим нәзәрнәчиләринин кәлдн гәнаәт будур ки, һамы тәрәфиндән гәбул еднлә биләчәк мәгбул тәснифат Јаратмаг мүмкүн дејилдир. Таһымын әдәбијат методистн Н. Н. Кудрјашев өзүнүн «Әдәбијат мәшгәләләринин эффектлн һаггында»* адлы мәгәләсендә әдәбијат мәшгәләләри үзрә дөрд тәлим методу мүәјјәнләшдирир. Булар беләдир:

1. Јарадычы гираәт вә Јарадычы тапшырыг методу.
2. Евристик метод.
3. Тәдгигат методу.
4. Ифадә етмә (репродуктив Јарадычы) метод.

Әдәбијат мәшгәләләринин эффектлнлијини артырмагдан догрудан да булар ән сәмәрәли тәлим методларыдыр. Нәмин методлары ортн мәктәбин бүтүн сннфләриндә Јеринә вә мағамына көрә тәтбиг етмәк олар.

IX СНИНФДӘ М. Ә. САБИРИН ЈАРАДЫЧЫЛЫГЫ ВӘ «БЕЈНӘЛМИЛӘЛ» ШЕ'РИНИН ТӘДРИСИ

Сәлимә ЗЕЈНАЛОВА,

Д. Бунјаддә адынн Азәрбајчан Хялг Тәсәррүфаты
Институтунун баш мұәллими

М. Ә. Сабирин Јашајыб-Јаратдыгы дөвр вә һәјаты өјрәдилдкән сонра, шакирдләрә онун үмуми Јарадычылыг Јолу һаггында мә'лумат верилир.

Тәхминән бир дәрә сааты ичәрисиндә мұәллим шакирдләри М. Ә. Сабирин Јарадычылыг хүсеијәтләри илә үмуми шәкилдә таһын етмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, шаирин Јарадычылыгы һаггында бу илк дәрә саатында көрүләчөк ишләр, һеч дә арзу олуиан вәзијәтдә дејилдир.

М. Ә. Сабирин Јарадычылыгы һаггында верилән мә'луматын һәчмин вә снстемн ичә олмалыдыр? Биз Бакынын 190 вә 36, Ләнкәранын 3 нәмрәли ортн мәктәбләриндә тәчрүбә мәгәдн илә тәшкил еднлән дәрәләрдә вериләчәк мә'лумат үчүн белә бир план тутдуг: 1) М. Ә. Сабир вә Азәрбајчан сатирик ше'р ән'әнәләри; 2) Сабир сатирасынын Јарандыгы дөвр; 3) Сабир сатирасынын мөвзусу вә бәднн тә'сир даирәси; 4) Сабир сатирасынын идеја вә бәднн хүсеијәтләри. Көрүндүјү кимн, бурада шакирдләрә М. Ә. Сабирин Јарадычылыгы һаггында ичмал Јолла мә'лумат верән мұәллиминн гаршысында конкрет мәсәләләрин изаһы илә кифајәтләнимәк вәзифәси гоЈулмушдур. О, әввәлчә, Азәрбајчан сатира мәктәби тарихинә гысача бир нәзәр салмалы, сонра иеә М. Ә. Сабир сатирасынын Јарандыгы «фыртыналар дөврүндән» бәһс етмәли, бу саһәдә шакирдләрин әввәлки дәрәләрдә алдыглары билкләр әсасында, шаирин өз сәләфләринин Јарадычылыг ән'әнәләринн сәдәчә давам

* «Литература в школе» журналы, 1970, № 4.

етдирмәјиб, даһа да инкишаф етдирдијини, јүксәк мәрһәләја галдырдығыны әдәби фактлар әсасында баша салмалыдыр. Нәһәјәт, мүәллим гејд етмәлидир. Сабир өз әсәрләри илә Азәрбајчан сатирасына јени ингилаби мәзмун кәтирмиш, халғын өз азадлығы уғрунда мүбаризәсинә бөјүк көмәк көстәрмишдир. Сабирин сатиралары јалһыз өз дәрин мәзмуну илә дејил, һәм дә бәдин хүсусијјәтләри е'тибары илә ХХ әср Азәрбајчан поезијасында јени бир һадисә олмушдур.

М. Ә. Сабирин јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат мәзмунунда олан бу дәрседә, һәм дә шаирин сатираларындакы тәнгид һәдәфләри барәдә мүвафиг изаһат вермәк, онун әсәрләринин мөвзу даирәси вә бәдин тә'сир күчү илә шакирдләри таныш етмәк фајдалы олур. Доғрудур, шаирин конкрет әсәрләри үзәриндә сонракы дәрсләрдә шакирдләрин газандылары билик бу мәсәләләр һаггында онларын тәсәввүрләрини хејли кенншләндирир вә тамамлајыр. Програмын тәләби үзрә шакирдләр Сабир сатираларында фәһлә вә кәндли мөвзуларыны конкрет әсәрләрин тәһлили јолу илә өјрәнирләр. Буна көрә шаирин јарадычылығы јолуна һәср олуи муш бу илк дәрседә, кәләчәк синифдә өјрәниләчәк мөвзуларда јазылан сатиралардан башга, Шәрг деспотизмини ифша едән, чәһаләт вә наданлығы гамчылајан әсәрләрин үзәриндә дә бир гәдәр дајанмаг фајдалы вә мәгсәдә мүвафиг олар.

Адәтән ичмал мөвзулар мәктәб мүһазирә үсулу илә кечирилир. Әлбәттә, бу мүһазирәнин еффекти чанлы сөзүн тә'сириндән чох асылыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллимин чанлы сөзүнә шакирдләр инанырлар. Мүәллимин тә'сирли вә бәдин сөзү шакирдләрин бәдин зөвгләринин вә естетик идеалларынын формалашмасына, инкишафына тәкан верир. Мүәллимин чанлы сөзү, онун рәван вә ајдын нитги шакирдләр үчүн һәм дә әдәби нитгә јијәләнмәк нүмунәси ролуну ојнајыр. Тәчрүбәли мүәллим мәктәб мүһазирәси үсулундан садәчә олараг, тәдрис материалынын шәрһи вә јени билик вермәклә ки фајәтләнир. О, ејни заманда, бу үсулдан бәдин әсәрләрин мәтин үзәриндә шакирдләрин фәаллығы вә мүстәгиллијини тәшкил етмәк мәгсәди илә истифада едир. Мәктәб мүһазирә үсулу мәнимсәнилмәси чәттилик төрәдән мәсәләләри шакирдләрә баша салмаг үчүн хүсусилә әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, IX синифдә Сабирин дүнјакөрүшү, ингилаби һадисәләрә мүнасибәти кими мүһүм проблемләр барәсиндә шакирдин јаш вә билик

сәвијјәсинә мүвафиг мә'луматы мүәллим јалһыз мәктәб мүһазирәси јолу илә чатдыра биләр.

М. Ә. Сабирин јарадычылығы јолу һаггында ичмал јолла верилән мә'луматын шәрһиндә мүәллимин чанлы сөзү—мүһазирәси илә бәрабәр, мүсаһибә үсулундан истифада, хүсусилә, дәрседә һәр ики үсулун јери кәлдикчә тәтбиги јахшы нәтичә верир. Бу, хүсусилә, о заман фајдалы олур ки, мүәллимин һәмин дәрседә, әввәлчә мүсаһибә үсулу илә Сабирин сатиралары һаггында шакирдләрин IV—VII синифләрдә алдылары мә'луматы гысача јада салсын, дејиләнләри онларын фәал иштиракы илә јекунлашдырсын вә јалһыз бундан сонра мүһазирә үсулу илә бу саһәдәки биликләрини дәринләшдириб тамамласын. Мәсәлән: «Сабирин јарадычылығы» мөвзусунда ичмал мүһазирәнин гыса планы белә ола биләр.

План

1. Биринчи рус ингилабына гәдәр Сабир јарадычылығына гыса бир нәзәр.
2. 1905-чи ил ингилабы вә Сабир јарадычылығы.
3. М. Ә. Сабир вә «Молла Нәсрәддин» журналы.
4. Сабир јарадычылығынын идеја истигамәти вә бәдин хүсусијјәтләри.

Бу план бир гәдәр үмуми шәкилдә олса да, шакирдләрин диггәтини конкрет мәсәләләр үзәриндә топламаг, тәдрис материалынын онларын планлы шәрһ етмәләринә көмәк көстәрмәк бахымындан әһәмијјәтлидир.

Јахшы тәшкил олуи муш мүһазирәләрдән сонра програмда олан ајры-ајры әсәрләрин өјрәнилмәсинә башланыр. Јени програма көрә IX синифдә М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл», «Фәһлә», «Әкинчи», «Сәбр ејлә», «Нә јазым» шәрләри өјрәнилир.

Орта мәктәбдә М. Ә. Сабирин тәдриси заманы план тәртинә чидди фикир вермәк лазымдыр. Бу, әсәрин мәзмунуну даһа јахшы мәнимсәмәјә көмәк едир.

Мәһз буна көрә дә IX синифдә М. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығынын тәдриси заманы план тәртинә даһа чох фикир вермәк лазымдыр. Бу иш јалһыз шакирдләрин өһдәсинә бурахылмамалы, билаваситә мүәллимин рәһбәрлији вә нәзарәти алтында давам етдирилмәлидир.

Педагожи тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәбдә шакирдләрә һәмин әсәрләрин ифадали гираәтини, идеја мәз-

муну, бәди сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини дәриндән өјрәт-мәклә оларда Сабир ирсинә, классикләримизни әсәрләрини ләзыми сәвијјәдә һәвәс вә мараг ојатмаг мүмкүн олур.

Мәһз буна көрә дә, һәр бир мұәллим өз шакирдләрини Сабир әдәби ирсини дәриндән вә һәртәрәфли өјрәтмәкдән өтрү бүтүн имканлардан истифадә етмәли, өз сә'ј вә бачарығыны әсиркәмәмәлидир.

Бу мәгсәдлә дә мұәллим орта мәктәбин IX синиф әдәбијјәт програмына дахил едилмиш ше'рләринин јүксәк елми-методик сәвијјәдә тәдрисинә наил олмага чалышмалыдыр. Әл-бәттә, мұәллимин өз гаршысына гојдуғу мәгсәдә чатмасындан өтрү һеч дә һазыр ресепт вермәк олмаз.

Одур ки, биз бурада мұәллимин һәмин мөвзуну тәдрис ет-мәсиндән өтрү шаирин конкрет ше'рләри әсасында мұвафиг методик көстәришләримизи вермәк истәјирик.

М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'ри

М. Ә. Сабирин јарадычылығында «Бејнәлмиләл» ше'ри хүсуси јер тутур. Шаир һәмин әсәриндә халглар достлуғунун гүдрәт вә әзәмәтини јүксәк бир сәнәткарлыгла тәрәннүм ет-мишдир. Сабир бу мәшһур ше'риндә ермәни вә Азәрбајчан халгы арасында әсрләрдән бәри давам едиб кәлән достлуғун мөһкәмлијини, сынаглардан чыхмасыны, гәдимлијини дәрин бир вәчд илә тәрәннүм етмәклә бәрабәр, чаризмин сијасәти нәтичәсиндә мејдана чыхан милли гырғынын ичтиман көкләрини дә сатира атәшинә тутмушдур.

Бу ше'р М. Ә. Сабирин јарадычылыг јолуну даһа дәриндән өјрәнмәк, әсәрләриндәки әсас идеја хәттини баша дүшмәк, шакирдләри халглар достлуғу руһунда тәрбијәләндирмәк чәһәтдән чох әһәмијјәтлидир. Бундан әлавә, һәмин ше'р јүксәк бәди сәнәткарлыг нүмунәси олмаг е'тибары илә шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә мұһүм рол ојнамыш, јенә дә ојнамагдадыр.

М. Ә. Сабирин мәшһур «Мүсәлман вә ермәни вәтәндашларымыз» адлы ше'ри узун илләрдән бәри мәктәб програмымызда «Бејнәлмиләл» ады илә хүсуси јер тутмагдадыр. Республика мұәллимләримизин һәмин ше'рин тәдриси саһәсиндә мұәјјән иш тәчрүбәләри вардыр. Лакин бунунла белә, «Бејнәлмиләл» ше'ринин мәзмун, идеја дәринлији вә бәди сәнәткарлыг сәвијјәсинин јүксәклији илә әлагәдар олараг һәлә дә

бир чох мұәллимләримиз онун тәдриси саһәсиндә бә'зи чәтинликләрлә гаршылашырлар. Мәсәлән:

1) шакирдләр, һәтта бә'зи мұәллимләримиз дә һәмин ше'рин ифадәли гираәтиндә мұәјјән чәтинлик чәкирләр;

2) олар ше'рдә ишләниш чәтин әрәб-фарс тәркибләрини мәннимсәјә билмирләр;

3) бә'зи мұәллимләримиз «Бејнәлмиләл» ше'ринин бәди сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини шакирдләрә ләзыми сәвијјәдә мәннимсәтмәк ишинә аз әһәмијјәт верирләр вә с.

Бу гүсурлары арадан галдырмаг үчүн нә етмәк ләзымыдыр? Мұәллимләримиз һансы чәһәтләрә даһа чох фикир вер-мәлидирләр? Габагчыл дил-әдәбијјәт мұәллимләримизин бу саһәдәки јахшы иш тәчрүбәләри нәдән ибарәтдир?

Биз бурада һәмин суаллара чаваб вермәји мәгсәдәүјгун һесаб едирик.

Сон програмда «Бејнәлмиләл» ше'ринин тәдриси мәсәләси ашағыдакы шәкилдә өз әксини тапмышдыр: «Бејнәлмиләл» ше'ринин тәһлили. Азадлыг, демократија, халглар достлуғу, фикир, сөз, һүгүг азадлығы угрунда мұбаризә идејалары. Сабир сәнәтиндә бәди ин'икас вә ингилаби чағырыш». (Орта мәктәб програмлары. Әдәбијјәт, IX—X синифләр үчүн, Ба-кы, «Маариф» нәшријјаты, 1970, сәһ. 66).

Габагчыл вә тәчрүбәли әдәбијјәт мұәллимләримиз һаглы олараг һәмин ше'рин тәдрисини јүксәк сәвијјәли ифадәли охудан башлајырлар. Доғрудан да, дүзкүн ифадәли оху һәр һансы бәди әсәрин алашылмасы үчүн, онун идејасынын шәрһиндән өтрү гызыл ачардыр.

Республикамызын мәктәбләриндә чалышан мұәллимләр-дән С. Исмајылова (Бақы, 89 нөмрәли мәктәб), Х. Рүстәмова (Бақы, 84 нөмрәли мәктәб), З. Рәфијева (Бақы, 36 нөмрәли мәктәб), С. Мирабдуллајева (Бақы, 190 нөмрәли мәктәб) вә башгаларыны буна мисал көстәрмәк олар. Бу мұәллимләр «Бејнәлмиләл» ше'ринин ифадәли охусуна, шакирдләрин дүз-күн гираәтинә хүсуси фикир верирләр. Мәсәлән, С. Исмајы-лова «Бејнәлмиләл» ше'ринин тәдрисиндә шакирдләрин диг-гәтини ашағыдакы чәһәтләрә чәлб етди:

— Ушаглар, биз бу күн М. Ә. Сабирин мәшһур «Бејнәл-миләл» ше'рини өјрәнмәјә башлајырыг. Бу ше'р нә гәдәр ма-раглы, дәрин, мә'налы олса да, онун дүзкүн вә ифадәли охусу Сабирин башга ше'рләринә нисбәтән чәтиндир. Бурада кәрәк

ше'рин вэзиннэ, аһәнкннэ, сөзләрнн дүзкүн тәләффүзүнә даһа чилди фикир верәснннз.

Мүәллим ифадәли оху илә әлагәдар һәмнн сөзләрнн шакирдләрнн нәзәрннә чатдырдыгдан сонра, ше'рин нүмунәви гнә рәәгннә башталы. Онун охусу рәван, аһәнкдар, сәлис вә сон дәрәчә ифадәли иди.

Мүәллим гираәт просесиндә шакирдләрнн диггәтннн ашағыдакы чәһәтләрә чәлб етди:

— Ше'рин биринчи мисрасында «Иттифагү иттиһад», икинчи мисрасында «әһнијјәт», «мурад», «бејнимиздә», «әсбаби-тәзад», үчүнчү мисрасында «ариз олуб бүгзү инад», «әһли-рәшад» вә с. сөз вә ифадәләрнн хүсуси мәнтиги вурғуларла охумаг лазымдыр.

Сиз бу мәнтиги вурғуларә фикир вермәклә бәрабәр, ше'рин вэзиннн дә билмәлиснннз. Ахы, вэзн ше'рин ифадә формасыдыр.

Бу ше'р әруз вэзинндә јазылмыш вә рәмәл бәһриннн биринчи нөвүндәдир: файлатүн-файлатүн-файлатүн-файлат.

Чар һөкүмәти гардаш халглар арасында наһатдан милли гырғын салдығы бир дөврдә М. Ә. Сабир һәмнн әсәрннн јаратмышдыр.

Чаризм «парчала вә һөкм сүр!» сијасәтннн һәјата кечирди. Белә бир мүрәккәб шәраитдә М. Ә. Сабирнн халгларә достлуг вә гардашлыға сәсләмәси чох бөјүк сијаси вә мәдәни әһәмијјәтә малик иди вә с.

Мүәллим С. Исмајлова ше'рин идејасыны шакирдләрә чатдырмагдан өтрү әјани васитәләрдән сәмәрәли истифадә етмәк мәсәләсннә һәмншә хүсуси фикир верир. О, «Бејнәлмиләл» ше'риннн тәдриси просесиндә шакирдләрнн диггәтннн мәһз бир сыра әјани васитәләрә чәлб едәрәк, мүсаһибә үсүлундан истифадә едир:

— Ушаглар, «Молла Нәсрәддин» журналынын 1906-чы илин 1-чи нөмрәснндәки карикатураја диггәтлә бахын. Бурада ики чүт карикатура вардыр. Биринчи карикатурада мүсәлман (азәрбајчанлы) снлаһлы олан дикәр бир азәрбајчанлыја мүрачнәт едәрәк белә дејир: «Мән өлүм, көтүр бу һејванлары, вер о твфәнки мәнә...»

Икинчи карикатурада исә ермәни, бир солдата мүрачнәт едәрәк белә дејир: «Пажалуста, вазми денги, давај ружјо...»

— Ким дејәр, Ч. Мәммәдгулузадә һәмнн ьурналда дәрә етдирдији бу карикатуралар васитәси илә нә демәк истәјирдә?

(Синифдән бир нечә шакирд чаваб верир. Мүсбәт чаваблар алыныр. Мүәллим сөјләнмиш фикирләрнн јекунлашдырыр).

Сонра мүәллим икинчи бир карикатураја мүрачнәт едир: — Ушаглар, бу, икинчи карикатура да 1907-чи илдә һәмнн журналда дәрч олунмушдур. Инди бу журналын 19-чу нөмрәснндә верилмиш бу карикатураја да бахын. Бурада нә көрүрсүнүз?

(Шакирдләр өз фикир вә мүлаһизәләрннн сөјләјирләр. Шакирдләр нүмајнш етдирилән карикатураны «охуја билир». Мүәллим сөјләнмиш фикир вә мүлаһизәләрнн јекунлашдырыр).

— Ушаглар, М. Ә. Сабир Ч. Мәммәдгулузадәнин әл јахшы идеја досту иди. Бу ше'р она чох јахшы таныш иди. Бу карикатура ики ил сонра һәмнн ше'рин әсас идеја хәттинн әкс етдирди вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу әјанилик шакирдләрнн дәрәдә даһа да фәаллашмасына, мүстәгил фикир вә мүлаһизәләр сөјләмәләриннә, әсәрнн әсас идејасыны дәрнндән баша дүшмәләриннә даһа чох көмәк едир.

Сонра мүәллим ше'рин идеја-бәдин тәһлилинә кечир. О, көстәрир ки, тарих халгларын бирлик вә гардашлығынын бәргәрар олмасыны тәләб едән заман, арада һеч бир зиддијәт олмадығы һалда, вәтән өвладлары бир-бириннә әдавәт бәсләмәјә башламышлар.

Бу ики јолдаш, ики гоншу әсрләрлә бир вәтәндә јашамыш, сүлһ вә әмин-аманлыгла күн кечирмиш, инди исә мәл'ун иблисин сијасәт вә хәјанәти нәтичәснндә араларында милли гырғын башламышдыр. Шаир дәрнн бир һәјәчанла јазыр:

Фитнәји-иблиси-мәл'ун олду накаһ ашикар...

Көр чәһаләтдән нә шәклә дүшдү вәз'и-рузикар!

Гәтлү гарәт бишүмарү шәһрү гәрјә таримар...

Әл'әман, бу фитнәјә чарә гыл, еј пәрвәрдикар!

Шаир бу ше'риндә халглар арасында салынмыш иифаг вә фитнәјә чарә ахтарыр.

Мүәллим ше'рин тәһлили просесиндә шакирдләрнн ишә даһа фәал чәлб етмәјә дә хүсуси фикир верир:

Мүәллим—Ушаглар, шаир «фитнәји-иблиси-мәл'ун» дедикдә кимн нәзәрдә тутур?

Шакирд—Шаир бу сөзләрлә чар һөкүмәтннн нәзәрдә тутур.

Мүәллим—Бәли, М. Ә. Сабирин сатираларында, чин, шејтан, иблис мәфһумларына тез-тез раст кәлирик. «Бејнәлмиләл» ше'риндә дә М. Ә. Сабир чаризми «иблисә» бәһзәтмишдир.

Ким дејәр, шаир Азәрбајчан вә ермәни халгынын гәдим достлуг тарихинә һансы сөzlәрлә мүрациәт едир?

Шакирд—Ики јолдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмди-
јар,
Әсрләрчә өмр едиб, сүлһ ичрә булмушкән гәрар...

Шаир бу бејтдә ишләтдији «әсрләрчә өмр едиб» сөzlәри илә һәмни достлугун тарихинә вә гәдимлијинә ишарә етмишдир.

Мүәллим—Шаир халгын арасына салынмыш милл гырғынын нәтичәсиндә халг арасында әмәлә кәлмиш һәјәчаны һансы мисраларла ифадә етмишдир?

Шакирд—Фитиәләр ким, фаш олур, билмәм нә
һаләтдән төрәр,

Әгл бавәр ејләмәз ким, адәмијјәтдән төрәр вә с.

Шаир бурада «әгл бавәр ејләмәз» сөzlәрини ишләтмәклә һәмни һәјәчаны ифадә етмишдир.

Мүәллим—Шаир дөврүн көзүчыг адамлары таршысында нә кими мәгсәд вә вәзифәләр гојур. Ким буну өз сөzlәри илә изаһ едәр?

Шакирд—Шаир көстәрир ки, һәгигәти халга билдир-мәк, дүз јолдан азмаг һалыны арадан галдырмаг лазымдыр. Араја дүшмүш зүлмәти, халг үчүн гаранлыг олан мәсәләләри ајдынлашдырмаг вачибдир. Јерсиз вә лүзумоуз ишләри арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр көрүлмәлидир. Сүлһ үчүн чарә ахтарыб әдавәти арадан галдырмаг кәрәкдир.

Мүәллим—Јолдашыныз верилмиш суала дүзкүн чаваб верди. Инди ким дејәр, бу әсәр һансы вәзидә јазылмышдыр?

Шакирд—Бу ше'р әруз вәзиндә јазылмыш вә рәмәл бәһринин биринчи нөвүндәдир.

Мүәллим—Ше'рдә нә кими риторик (бәдни) ишдалар ишләнмишдир?

Шакирд—«Шимди фүрсәт вар икән бир иш көр истиг-бал үчүн!», «Та бу һикмәт сәјәсиндә хејрә чатсын милләтин!» «Сабира, бејнәлмиләл тәдбири-үлфәт етмәли!» вә с.

Мүәллим—«Бејнәлмиләл» ше'риндә ишләнмиш бәдни суал һансыдыр?

Шакирд—«Јохму бир саһибһидајәт, јохму бир әһли-рәшад?».

Мүәллим—Ше'рдә ишләнмиш бәдни тәсвир вәситәләри һансылардыр?

Шакирд—«Күи кими табан едиб, һәмәли-зүлмәт етмәли». Бу мисрада тәшбиһ ишләнмишдир.

Мүәллим—Демәли, М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'ри јалныз өз идеја мүндәрәчәси етибары илә дејил, һәм дә бәдни хүсусијјәтләри чәһәтдән диггәти чәлб едир. Бу, М. Ә. Сабирин бөјүк амал, идеја вә мәгсәдләрини шаири, һәм дә сөздәи мәһарәтлә истифадә едәрәк, өлмәз әсәрләр јарадан гүдрәтли сөз сәнәткәри олмасыны көстәрир.

Совра мүәллим «Бејнәлмиләл» ше'риндән бир парча әз-бәрләмәји, ше'ри нәсрә чевирмәји, онун идеја-бәдни тәһлилинн өјрәнмәји вә с. тапшырыр.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр «Бејнәлмиләл» ше'рини дәриндән өјрәнмәјә һанл олдугда, әруз вәзли, даһа догросу, рәмәл бәһриндә јазылмыш ше'рләри сәрбәст вә ифадәли охумага һанл олурлар.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТЫ ДƏРСЛƏРИНДƏ ТЕХНИКИ ВАСИТƏЛƏРДƏН ИСТИФАДƏ ЕТМƏК ТƏЧРҮБƏСИНДƏН*

Ə. ШƏФИЈЕВ,

Губа шəһəриндəки 1 нəмрəли орта мəктəбин
дил-ədəбијат мұəллими

Азəрбајчан дили вə əдəбијатын тəдриси сəвијјəсини јүксəлтмəк үчүн əн'əнəви дəрсдə истифадə етдијимиз əјани васитəлэр, мұхтəлиф иш формалары илə јанашы, мұасир техники имканлардан да бачарыгла истифадə етмəлијик. Индики шакирдлəримиз 10—12 ил бундан əввəlки шакирдлəрдən фəрглəндији кими, мұасир елми биликлэр мəчмусу да əввəlки програмларын тəлəбатындан чох фəрглənир. Инсан зəкасынын наилијјəтлəri илə долу олан индики техники тэрэгги дəврүндə мəктəблилəрин дүнјакөрүшү, естетик зөвгү, тəбиəт вə чəмијјəт һадисəлəрини өјрəнмəјə марагы елə артмышдыр ки, инди əн'əнəви тəдрис үсуллары илə кечилən дəрс онлары гане етмир.

Радио верилишини динлəмəк, телевизија тамашасына бахмаг вə ја əсəрин мəзмунуна даир мұəллимин мұһазирəсини гулаг асмаг чох вахт шакирди јорур, дəрсə марагыны азалдыр. Она көрə дə ана дили вə əдəбијат дəрслəриндə техники тəлим васитəлəриндən истифадə етмəк, күнүн вачиб вə актуал мəсəлəсидир.

Мən бу јазыда ана дили вə əдəбијат дəрслəриндə техники васитəлəрдən истифадə етмəк саһəсиндəки тəчрүбəмдən бəһс едəчəјəm.

Артыг бир нечə илдир ки, дəрсдə магнитофон, граммофон вə кино-апаратдан истифадə едирəm. Инди мəктəбимиздə програм материалларынын тəдрисиндə дидактик тəлəблэрə чə-

* «Педагожи мұһазирəлэр» дə охунуб бəјəшилмишдир.

ваб верəн 8.000 метр лент (сəс) јазысы вə 10-ларла граммофон валы («Азəрбајчан əдəбијаты фонохрестоматијасы») вардыр.

Магнитофон лентлəрини бир һиссəсини шакирдлəрин ифасында, бир һиссəсини дə радио вə телевизија верилишлəri заманы јазмышам.

Магнитофон лент јазыларынын һазырланмасы мұəллимдən хүсуси педагожи усталыг тəлəб едир. Бурада һэр чүр əдəби верилиш, əсəр вə ја һиссəни (фрагменти) дејил, программы тəлəблəринə чəваб верəн, тəлим просесиндə ишин сəмэрəлилијини артырмага көмəк едən дидактик материалы мұəјјəнлəшдирмəк вə лентə јазмаг лəзимдыр.

Шакирдлəрин ифасында радио вə телевизија верилишлəриндən лентə јаздығым 10-ларла мəтн ичəрисиндə зəрури мусиги əсəрлəri дə вардыр. Мəсəлən, Низами Кəнчəвијə аид «Лирика вə мусиги» — романслар; М. Фүзулијə аид «Шəби-һичран» — муғам вə хор, 2 мұрəббə (муғам үстүндə); М. П. Вагифə аид «Јагута бəнзэр» — романс; Ч. Чаббарлынын əсəрлəринə јазылмыш маһнылар: «Өлкəm» романсы (Бүлбүлүн ифасында), «Од кəлини», «Јашар», «Алмаз», «1905-чи илдə», «Дөнүш» əсəрлəриндən Солмазын, Јагутун, Јахшынын, Сонанын, Көнүлүн маһнылары; М. һүсєјини «Сəһər» əсəri үзрə Асламын маһнысы вə саир.

Мən бу лент јазыларыны «Сөз вə мусиги» ады алтында үмумилəшдирмишəm.

С. Вурғунун «Ханлар» драмында гоча фəһлəнин дилиндən дејилмиш белə бир һикмəтли ифадə вар:

«Јериндə вурулан һэр бир шапалаг,

Бир топ күллəсиндən даһа күчлүдүр».

Бу мə'нада, мусиги парчалары кечилəчəк бəдии материалларын идеја-сијаси пафосуну јүксəлтмəк, мəктəблилəрини естетик тэрбијəсинə көмəк етмəк мəгсəдилə лентə јазылдығындан, онлардан дəрсин даһа зəрури анында, һəm дə ешитдиклəri бир маһныны јенидən хатырлатмаг үчүн дејил, тəлим просесини тэркиб һиссəси кими истифадə едилир.

Ч. Чаббарлы чох һағлы демишдир ки, тамашачыларын һисслəринə тə'сир едиб ону ағладыб-күлдүрə билмəјən драматург əсил сənəткар дејил. Бу бахымдан мұасир дəрс шакирдлəрин һисслəринə тə'сир етмəлидир.

Чаризмин тэрəтдији синфи вə милли зиддијəтлэр кирдабында өз хошбəхтлијини итирмиш Сонанын («1905-чи илдə»)

Јаныгы сәен шакирдн кәдәрләндирмисә, «Өлкәм» ше'ринә јазылмыш романс исә онда белә бир әзәмәтли өлкәннн вәтәндашы олдуғу үчүн ифтихар вә севинч һисси доғурмурса, онда демәлијик ки, дәрс лазымн сәвијјәдә кечмәмишдир. Мүәллим фәрсиз режиссор олмушдур.

Демәли, мүәллим дә сәнәткардыр: «Һәр күн илк (јени) тамаша верән сәнәткардыр; онун сәнәткарлыг мәһарәти олмасә, һәр бир техники васитә дә лазымн тә'сир күчүнә малик олмас.

Бә'зи тәчрүбәсиз мүәллимләр кино илә кино—дәрс мәфһумларыны гарышдырылар. Бүтүн 45 дәгигәни кино-филмнн көстәрилмәсинә сәрф етдикләриндән шакирдләр ади тамашачыја чеврилләр, орадан чыханда да дејирләр: «Бу күн киноја бахдыг».

Бу чүр «кино—дәрс» лазымн тә'сир багышламаз.

Мүәллим габагчадан нүмајиш етдирәчәји филмнн сүжәтини, онун ајры-ајры фрагментләринн маһијјәтини билмәлидир.

Дәрсдә гаршыја гојулан мәгсәдлә әләгәдар оларат, шакирдләрә тәлшырыг верилмәлидир ки, ја һадисәләри диггәтлә изләјиб јени билик ала билсинләр, ја да биликләринн мөһкәмләндирсинләр.

Мән Х синифдә С. Вурғун мөвзусунун тәдрисинә кириш сөһбәти вә шаирни һәјатына анд ән характер чәһәтләри јада салдыгдан сонра, кино-филмә башлајырам.

Филм шаирни дәфи мәрәсимни әкс етдирән сәһнә илә гуртарыр.

Синифә белә бир суал верирәм:

— Дәфи мәрәсимнин үмумхалг матәмнинә чеврилмәсинә сәбәб нәдир?

— О, истә'дадлы шаир вә дәвләт хадими иди... Халг арасында бөјүк һөрмәт газанмышды...

Сонра шакирдләрин чавабларыны үмумиләшдирирәм. Проблемни әсил һәллинә чалышырам.

Бәли, С. Вурғун әсил мә'насында вәтәндаш шаир, коммунист шаир, вәтән торпагынын вә халгынын вурғуну олан шаир иди. Онун «Зијафәт» адлы ше'риндән мисаллар кәтирирәм.

«Хүсуси һөрмәт вар» бу ахшам бизә,—
Совет дәвләтинн елчиләринә.
Јүз сағлыг дејилр шәрәфимизә,
Дүшмән чан десә дә, дүшмәндир јенә...

...Дејин ше'р јазан бир болшевикни
Гәлби ачылармы лорд алгышындан?
Гаршында үзүнүн дәрис чил-чил
Бир мадам дајанмыш, әлиндә әлчәк,
Әри јанындадыр—чәнаб Чөрчелл
Мәнә әл узадыр—тә'зим едәрәк.

...«Бакы! Бакы!»—дејиб үзүмә бахыр...

...«Бәли! Бакылыјам! Өз шөһрәтим вар,
Мәним бабам олмуш 26-лар.
Кәрәк јадыныздан чыхмамыш ола!»

Мә'лумдур ки, «Зијафәт» ше'риндә шаирни социалист вәтәнизмә сонсуз мәһәббәти бејнәлхалг империализмин лидерләриндән бири олан Чөрчеллә мүнәсибәтиндә өз бәдни ий'насыны тапмышдыр. Бу ше'рдәки ејһамын сөзалты мә'пасыны шәрһ етмәклә, «Зәңчинин арзулары» поемасындан ејни руһлу «...Чајлар кими далга-далга көзләримә вурур ганым, Хатиримдән кәлиб кечир 26 гәһрәмәним» мисраларыны јыгчам шәрһ етмәклә С. Вурғун јададычылығынын әсәс идеја истигамәтлинн тәшкил едән партијалылыг, хәлгилик вә социалист вәтәнтәрвәрији кими мүһүм хүсусијјәтләр һаггында шакирдләрдә тәсәвүр јададырам.

Ишин белә тәшкили, техники васитәнин тәтбиғи нәтичәсиндә јададылмыш акустик (сәс) вә визуал (көрмә) әјанилик шакирдләрин һиссләринә тә'сир едир.

Олар шаирни мә'налы һәјаты вә мәһсулдар әмәји, вәтәндаш гүдрәти вә гүсуруну дәрк едирләр. Мүәллим хатырлатмасә да, белә нәтичә чыхарырлар ки, Вәтәни, халгы үчүн јашајанлары халг да һеч вахт унутмур.

С. Вурғун јададычылығынын идеја вә бәдни кејфијјәтләри програмда нәзәрдә тутулан әсәрләринн тәдриси заманы даһа әтрафлы өјрәнилир.

Лент јазылары арасында, бир нечә башга ириһәчмли әсәрлә јанашы, С. Вурғунун «Вагиф» драмынын радио тамашасы да варды. «Вагиф» драмынын тәдриси шакирдләрә һәм бәдни әдәбијјәтин бир сыра спесифик нәзәри мәсәләләринн өјрәнмәјә, һәм дә онларда бир сыра әхлағи сифәтләринн тәрбијә едилмәси ишинә кениш имканлар верир.

Бурада һәмшн эдаби материалын имканларындан даһа сә-
мәрәли истифада етмәкдә техники васитәни ролундан гисә
шәкилдә бәһс едәчәјәм.

Белә ириһәчмли әсәрләри јәј тә'тили мүддәтнндә охума-
гы мәсләһәт көрүрәм.

Әсәри габагчадан охумајанлар «Вагиф» драмыны шаирини
һәјәт вә јарадычылығы һаггында илк мәшгәләдән сонра оху-
јурлар.

Әсәрини тәдрисинә 4 саат верилди. 10 шәкилдән (5 пәрда),
112 сәһифәдән ибарәт, XVIII әср, Азәрбајчанын мүһүм снја-
си-ичтиман һадисәләрини, халгымызын милли колоритини әкс
етдирмәкдә бәрабәр, тарихи һадисәләрә мүасир дөврүн тәләб-
ләри бахымындан нәзәр салыныб, онун мүһүм идеја-бәдни кеј-
фијјәтләрини ифада едән белә бир әсәри 4 саатда өјрәнмәк о-
гдәр дә асан дејилдир. Бурада мүәллим тәдрис просесини ин-
тенсивләшдирмәк зәруријјәти гаршысында галыр.

Әсәрини мәзмуну, идејасы, әсас сурәтләрини характери, бә-
дни дили вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини өјрәнмәси үчүн
ајрылмыш 4 сааты белә планлашдырамы:

1. Кириш сөһбәти вә әсәрини мәзмуну үзәриндә иш—2 саат.
2. Әсәрини тәһлили:

а) Вагиф вә Гачар сурәтләрини мүгајисәли характерис-
тикасы—1 саат.

б) халг һәрәкәти вә харичи ишгалчылара гаршы Загаф-
газија халгларынын биркә мүбаризәси—1 саат.

Әсәрини мәзмунуну өјрәнәркән ичтиман вә шәхси еһтирас-
ларын вәһдәтини, драматик конфликтини әсасыны тәшкил едән
идејаларын тоггушмасы фонунда характерин ачылмасыны әкс
етдирән сәһнәләрә, һиссәләрә хүсуси әһәмијјәт верирәм. Сәс
јазылары шакирдләрдә емоционал тә'сир ојадыр. Онлар акт-
јорун ифасында Вагифин, Гачарын, Шејх Алынын, Видади-
нин, сарај мүһитини гурбаны олан Хураманын характерини
даһа јахшы дәрк едирләр. Диалоглардакы јыгчамлыг вә кәс-
килик нәзәрә даһа јахшы чарпыр.

«Вагиф» әсәри үмумијјәтлә бәдни дил вә сәнәткарлыг, ли-
рик вүс'әт чәһәтдән әвәзсиз бир әсәрдир. Бу бахымдан әсәрини
VIII шәкли даһа гүввәтлидир. Бу сәһнәдә әсәрини мәркәзиндә
дуран ики зидд характер тоггушур. Вагифин вүгары, вәтәнпәр-
вәрлији вә чәсарәти охучуну (дилләјичини) валәһ едир. Тех-
ники васитә бурада тәсвир едилән һадисәләрини тә'сир күчүнү
артырмага имкан верир.

«Белә дејирләр ки, агладыр јери

Сизни Гарабагы ханәндәләри.

Һүнәрини вәрса, бир раст охујун!»—дејән Гачарини
тәклифи илә «Раст» үстүндә Вагифини гәзәлини охујаи ханәи-
дәнин (Хан Шушинскинин) малаһәтли сәси бүтүн снйфи һәјә-
чанландырыр, онлар даһа диггәтлә вә бәјүк марагла сонракы
һадисәләри изләјирләр.

Вагифини лирик шаир кими халг арасында шәһрәт газал-
масы әсәрини тәһлили заманы хүсуси гејд едилмәлидир. Бу фик-
ри әсасландырмаг үчүн әсәрдә шаирини истифада етдији эдаби
пријомлара, деталлара шакирдләрин диггәтини әсәрини мәзмуну
үзәриндә ишә чәлб етмәк вачибдир.

Белә деталлардан бири дә чобанлар арасында Вагиф һаг-
гында кедән сөһбәтдир.

Гасымын хаһиши илә Мурадын охудугу «Чобан бајаты»-
сы («Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр...») дәрси рәвнәг-
ләндирир. Ејни заманда ишгалчы Гачара гаршы шакирдләр-
дә гәзәб һисси доғурур.

Әлбәттә, јухарыда гејд етдијимиз кими, бу кичик јазыда
«Вагиф» әсәрини тәдриси илә әлагәдар снйфдә көрүлән бү-
түн ишләри, дидактик тәрзләри әһәтә етмәк мүмкүн дејил. Биз
бурада анчаг техники васитәни тә'лим ишиндә ролуна өтәри
нәзәр салдыг.

Дәрсдә техники васитәләрини тәтбигини әһәмијјәтини аша-
гыдакы кими үмумиләшдирмәк олар:

1. Шакирдләрин дүзкүн орфоэпија гајдаларыны өјрәнмә-
синә көмәк едир вә онларда бәдни гираәт вәрдишләри јара-
дыр.

2. Идрак фәалијјәтинини вә бәдни тәфәккүрүнүн инкишаф
етмәсинә көмәк едир.

3. Тә'лим үчүн чох зәрури олан диггәт вә марағын тә'мин
едилмәсинә тә'сир едир.

4. Мүасир дәрсә верилән ән мүһүм тәләбләрини комплекси-
ни тәтбиг етмәк вә тә'лим просесини интенсивләшдирмәјә кө-
мәк едир.

5. Мүәллимин өзүнү јенидән өјрәнмәјә, ахтарычылыга тәһ-
рик едир вә саир.

Тәдрисини сәмәрәлилији, дәрсдә верилән биликләрини ша-
кирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини өјрәнмәк
ишини тәшкилдән чох асылдыр. Бу мәгсәдлә мән адәтән,
фронтал соргу тәшкил едир, јохлама јазы ишләри апарырам.

Мәним гисамүддәтти соргум шүбһәсенә, бүтүн шакирдләри әһа-
тә едә билмир, јахуд һәр бир мөвзудан сонра апара билмәди.
җимнә жохлама җазы ишләри дә шакирдләрин мүстәгил ишлә-
мәсинә, онларын билиҗини үзә чыхармаг ишинә лазымн көмәк
етмир. Бу вәзијјәти назарә алараг, мән дәрседә әкс әлагәнни
мүхтәлиф формаларыннан истифадә едирәм.

Тәкчә электрон машыналары вә башга мүрәккәб гургулар
дејил, ади перфокарты да дәрседә тәтбиғи әкс әлагәнни ја-
радылмасы вә бу иши интенсифләшдирмәкдә бөјүк рол ойна-
ыр.

Перфокартдан нечә истифадә етдиҗимә анд бир нечә нү-
нүмунә көстәрәк.

Әввәлчә, ону гејд еди м ки, перфокартла апарылан иш тәд-
рис материалынн мәгсәд мұвафиг шәкилдә програмлашдыр-
маг тәләб едир.

Мүәллим јени материалын өјрәнилмәсинин вәзијјәтинин
билмәк үчүн мүхтәлиф пријомлардан истифадә етмәли, иш үсу-
луну мөвзунун тәләбләринә ујғунлашдырмалыдыр. Мәсәлән,
исмин һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләрини тәдрис едәркән ики
шакирди җазы тахтасы гаршысына чагырыб биринә дараг, о
биринә исә шәрг сөзүнү һалландырмагы тәклиф едирәм, галаң
шакирдләр исә һәмни сөзләри өз дәфтәрләринә җазыб һаллаң-
дырырлар. Онларын диггәти һәмни сөзләри јијәлик, јөнлүк вә
тәсирлик һалларында дүшдүјү вәзијјәтә чәлб едиллир. Әкәр
җазы тахтасындагы вариант дүзкүндүрсә, синфә суал вериллир:

— Нәјә көрә дараг сөзүндәки «г» сәси «ғ» сәсинә кечдиҗи
һалда, шәрг сөзүндәки «г» сәси «ғ» сәсинә кечмәмишдир?

— Шәрг сөзү бу гајдаја табе дејил.

М ү ә л л и м—Белә сөзләрә башга мисал көстәрә биләрсин-
низми?

Ш а к и р д—Шәфәг, Ираг, техник вә с.

Мүәллим ики шакирди чагырыб јијәлик һалында ишләш-
миш дараг вә шәрг сөзләриндән сонра мұвафиг сөзләр җаз-
дырыр (дараг+ын диши, Шәрг+ин галысы) вә тәклиф едир
ки, бирләшмәнил биринчи тәрәфиндәки шәкилчиләри икинчи
тәрәфиндәки шәкилчиләрдән грамматик маһијјәтинә көрә
фәргләндирсин (лазым кәлсә, мүәллим көмәк едир).

Ишин сонракы мәрһәләсиндә дараг вә шәрг сөзләринин
әввәлинә мұнасиб сөзләр артырылыр (сән÷ин дараг÷ын,
сән÷ин шәрг÷ин) вә тәклиф едиллир ки, шәкилчиләри мұга-
җисә едиб, грамматик маһијјәтинә көрә фәргләндирсинләр...

Бу дәрседә шакирдләр мүәллимни көмәҗи илә нәтичә чы-
харырлар ки, шәкилчә охшар олан шәкилчиләр мүхтәлиф
грамматик маһидләр ола биллир. Мәсәлән:

јерин сәһни (н. ш.)

јерин бурадыр (м. ш.)

Бәс, әкс әлагә? Синфдәки бүтүн шакирдләрни һал вә
мәнсубијјәт шәкилчиләрини фәргләндирмәҗи өјрәниб? Нечә нә-
фәр тамамилә баша дүшмәҗиб? Мүәллим шакирдләрә даһа
нәҗи вә нечә өјрәтмәлидир?

Һәмни дәрседә кечиләнләрини шакирдләр тәрәфиндән нечә
мәнимсәнилдиҗини өјрәймәк үчүн мүәллим габагчадан һазыр-
ладығы текстләри шакирдләрә пајлаҗыр (белә ишләр бир нечә
вариантда олса даһа јахшы нәтичә верир). Шакирдләр тапшы-
рығы ичра едилләр. Текстин сол вә ја сағ тәрәфиндәки даирә-
ләрдә тәләб олуна гајдада ишарә (—) гојурлар. 5—10 дәгигә-
дән сонра аз вахт сәрф етмәклә—бүтүн ишләри кодланмыш
перфокартын көмәҗи илә жохлаҗыр, кимни нәҗи билдиҗини мұ-
әјҗән едир, материалы мәнимсәмәјән шакирдләрә фәрди
мәшгул олур, о бири шакирдләрә исә дәрсликдәки мұвафиг
тапшырыг үзәриндә ишләмәҗи тәклиф едир.

Перфокартла иш үчүн програмлашдырылан материал
мөвзунун тәләбләри вә синфин сәвијјәсинә ујғун олараг мұ-
рәккәбләшдирилир.

Перфокартдан грамматик тапшырыгы жохлама җазы иш-
ләриндә даһа чох истифадә едирәм.

1. Перфокарт дәрседә, хусусилә ана дилинин тәдрисиндә
әкс-әлагә җарадылмасынын интенсифләшдиричи васитәсидир.

2. Перфокартла иш шакирдин идрәк фәалијјәтиә әсас-
ланыр: шакирди мұгаҗисә етмәјә, грамматик категоријалары
арашдырмага, «тәдгигатчылыга» сөвг едир.

3. Перфокартла иш тәлимни фәрдиләшдирилмәсинә шә-
раит җарадыр, мүстәгиллијә алышдырыр вә саир.

Мәктәб гаршысында гојулан бөјүк вәзифәләрини өһдәсини-
дән мұвәфәғијјәтлә кәлмәк үчүн елми-методики ахтарышла-
рын нәтичәләринә әсаслаған, бу күнүн вә сабаһын тәләбләри-
нә чаваб верән дәрсләр тәшкил етмәјә диггәти артырмалыҗыг.

ЭДЭБИЈАТ ДЭРСЛЭРИНДЭ ИДЕЈА ТЭРБИЈЭСИ ТЭЧРҮБЭСИНДЭН

Чавад МЭММЭДОВ,

Эли Бајрамлы шәһәр 9 нөмрәли орта мәктәбин
эдәбијат мұәллими

Сов.ИКП-нин XXIV гурултајы, кәнч нәсли мұасир биллүләрә дәриндән јијәләндирмәји, марксизм-ленинизм нәзәријәси илә мөһкәм сийләһландырмагы мәктәбләрини вә халг мұәллимләринини гаршысында мұһүм бир вәзифә кими гөјмүшдүр. Бу тәләбат һәр шејдән әввәл, она көрә вачибдир ки, социализм идеолокијасына гаршы кениш һүчүма кечмиш олан империализм чәһәси совет адамларынын идеја тәрбијәсинә мәнфи тәсир кәстәрә билмәсин. Совет адамлары елә тәрбијә олунамалыдырлар ки, социализм вә коммунизмни ичтиман-сийәси маһијәтини, онун үстүмлүкләрини шүүрлу сурәтдә дәрк едә билсинләр, сағлам идеолокија илә сийләһлансынлар ки, мүртәчә буржуа идеолокијасынын тәсирини алтына дүшмәсинләр.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш тәләбәләрини Үмумиттифаг мұшавирәсиндәки иитгиндә демишдир: «Идеолокии иш һаггында данышаркән биз, һәр шејдән әввәл, кәнчләримизни тәрбијәси һаггында дүшүнүрүк. Бу, бөјүк үмумпартија, үмумдөвләт ишидир. Әслиндә бу бизим бүтүн чәмијјәтимизни кәләчәји мәсәләсидир».

Мә'лумдур ки, јени инсанын идејача формалашмасында мәктәб әсас рол ојнајыр. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк чох чәтин вә мүрәккәб олдуғу гәдәр дә нәчиб вә шәрәфлидир.

Мәктәбдә кәнчләрә идеја тәрбијәси ашыламаг саһәсиндә-һуманитар фәнләрини, хусусилә әдәбијатын имканы даһа бөјүкдүр вә демәк олар ки, бу вәзифә әсасән әдәбијат фәннини, ону тәдрис едән әдәбијат мұәллиминини үзәринә дүшүр. Она көрә дә мән бир әдәбијат мұәллими кими, бу мәсәләјә хусуси

фикир верир, јери кәлдикчә һәр чүр имкандан истифада етијә чалышырам.

Идеја-сийәси тәрбијә мәсәләсиндә мән ашагыда кәстәрилләнләри нәзәрдә тутурам: марксизм-ленинизм нәзәријәсини әсас принципләри, буржуа идеолокијасынын тәвгиди, социализм ичтиман гурулушунун үстүмлүкләри, халга, партијаја сәдагәт, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмилләлчилик, халглар достлуғу, гуманизм, јолдашлыг, достлуг вә с. әхлаги кејфијјәтләр.

Бүтүн бу кејфијјәтләри шакирдләрә ашыламаг үчүн әдәбијатда башгаларына нүмунә ола билән әдәби гәһрәманлар мөвчүддүр. Шакирдләри бу әдәби гәһрәманларын тәсирини алтына сала билмәк, онларын бүтүн идеја-сийәси маһијәтини, нәчиб әхлаги кејфијјәтләрини кәнчләрини гәлбинә дамла-дамла ахыда билмәк мұәллимдән мөһәрәт вә әсил педагокии усталыг тәләб едир.

Ичтиман гурулушумузун үстүмлүкләрини шакирдләрә шүүрлу сурәтдә баша салмаг, она гаршы мөһәббәт һисси ојатмаг үчүн мұәллим һәр чүр вәситәдән истифада етмәлидир. Тәчрүбә кәстәрир ки, индики һәјәти, гајда-ғанунларымызы халгымызын кечмиш һәјәти илә, капитализм ичтиман гурулушунун гајда-ғанунлары илә мұгајисәли шәкәлдә изаһ едәндә шакирдләрдә кечмишә нифрәт, социализм чәмијјәтанә рәғбәт һисси тәрбијә етмәк асан олур. Классик әдәбијјәтәмызда мұасир әдәбијјәтәмызын мұгајисәсиндә бу фәрги ајдын көрүрүк. Белә ки, һәр бир бәдин әсәр бәһс етдији дөврүн хусусијјәтләрини ајдын кәстәрир. Бәдин әсәрләрә бу чәһәтдән јанашыб гијмәт вермәк, шакирдләрини диггәтини бу фәргә чәлб етмәк, әлбәттә, һәр чүр тәблиғәтдан даһа тәсирли вә пивандырычы олур. Мәсәлән, мән VIII сийифдә «Лејли вә Мәчнун»у кечәркән феодализм дөврүндә инсан һүгүгсүзлуғундан, инсан һејсийәтинини тапдаланмасындан, мөһәббәтин дустаг олмасында вә с. бу кими ичтиман әдаләтсизликдән данышанда бу вәзијјәти мұасир дөврүмүзлә мұгајисә едирәм. Јахүд, Чәфәр Чаббарлынын Алмазындан данышаркән ону Лејли илә мұгајисә едирәм. Ч. Чаббарлынын «Фирүзә» вә «Севил» әсәрләри дә һәр ики дөврү мұгајисәли сурәтдә характеризә етмәк вә беләликлә дә нәјин јахшы, нәјин пис олдуғуну әјани сурәтдә баша салмаг үчүн характеридир.

IX сийифдә «Мүсибәти-Фәхрәддин» вә «Дагылан тифаг»дан данышаркән бу фәһнәләрини һәјәтини өзүндән кәлдијини, ичтиман әсасы олдуғуну тејд едирәм.

Идеја тарбијәсини таркиб һиссаләрлидән бири вәтәнпәрвәрликдир. Вәтәнпәрвәрлик әдәбијјатымызын, хусусилә мұасир әдәбијјатымызын ән актуал мөвзуларындыр. Сов.ИКП МК-нын совет јазычыларынын II Умумиттифаг гурултајына тәбрик мәктубунда дејилди: «Совет әдәбијјаты бөјүк ингилаби чошгувалутла совет адамларында вәтәнпәрвәрлик дүјгулары тарбијә етмәли вә булары түввәтәндирмәли, гүдрәтәл сүлә, демократија вә социализм чәһәсинин бирләшмәспна көмәк етмәли, адамларда пролетар бејналмиләлчилији вә зәһмәткешләр арасында гардашчасына һәмрәјлик дүјгулары ашыламалыдыр».

Партијамызын әдәбијјатымызын гаршысында гојдугу бу тәләпләр ејни илә ону тәдрис едәи, онун тәблиғатчысы олаи әдәбијјат мұаллиминә дә эидди. һәр бир әдәбијјат мұаллими тәдрис етдији бу вә ја дикәр мөвзунун хусусијјәтиндән асылы олараг, шакирдләрә мұәјјән дәрәчәдә вәтәнпәрвәрлик дүјгулары ашыламалыдыр.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси мөвзусунда јазылмыш әсәрләрин һамысында вәтәнпәрвәрлик әсас јер тутур. Бу әсәрләрдә Вәтәнә сонсуз мәһәббәт һисси, онун ајдын сәһәрини зүлмәтә чевирмәк истәјән азғын дүшмәнә сонсуз нифрәт һисси аловлаһыр. Бу һиссләри шакирдләрә чатдырмаг, онлары Вәтәни һәр гарыш торпагыны севмәк. Вәтән үчүн фајдалы ишләр көрмәк руһунда тарбијә етмәк вачибдир. Бу мәгсәдлә тәдрис олунан бүтүн әсәрләрдә вәтәнпәрвәрлик дүјгуларыны даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмага чалышырам.

«Вәтән гојнунда бәсләнмиш әмәлләр, арзулар шәксиз,

Вәтәнсиз, јурдсуз инсанлар јашар аләмдә мәсләксиз».

Сәмәд Вургунун лирикасында данышаркән бу кими мисраларын мә'насыны изаһ едәрәк, Вәтәни һәгигәтән, нә демәк олдугуну, ону нә үчүн севдијимизи шакирдләрә кениш шәкилдә изаһ едирәм.

Бәдин әсәрләрдән нәтичә чыхарараг өјрәдирәм ки, «Вәтән» сөзүнүн «ана» сөзү илә јанашы ишләнмәси тәсәдүфи дејилдир. Вәтән анамыздыр. Она көрә дә һәр бир вәтәндаш Вәтәнини севмәли, ону горумалы, лазым кәлдикдә онун јолунда өлүмә дә кетмәлидир. Ејни заманда, әсил вәтәнпәрвәр олмаг о демәкдир ки, Вәтәни севмәклә, Вәтән угрунда вурушмагла јанашы, лазым кәлдикдә өз ишинлә, әмәлиилә Вәтәни шәрәфини дә горужасан, Вәтән үчүн гијмәтли вә лазымлы адамлары мұдафиә едәсән, онлара мә'нәви јәодым көстәрәсән, дајаг ола-

сан. Бир сөздә, гәлбни һәгиги мә'нада Вәтәнә халга сонсуз мәһәббәт һиссидә дөјүнсүн, вәтәндашлыг борчуну дәрәгәдә јеринә јетирмәјә чалышасан. Чәфәр Чәббарлынын Алмаз, Сәмәд Вургунун Вагифи, Сүләјман Раһимовун Мейманы кими, Мән Алмаздан данышаркән онун вәтәндашлыг борчуну ифада едәи фикирләрини хусуси гијмәтләндирирәм. Алмаз дејир: «Мән Советләр әлкәсини тамһүтүглү вәтәндашыјам. Сөз вердим вәзифә көгүрдүм, гуртарды. Бу бизим вәтәндашлыг борчуну дур».

Гејд едирәм ки, Алмаз һәјатынын мә'насыны халга ивмәс-лә хидмәт етмәкдә, өз вәтәндашлыг борчуну шәрәфлә јеринә јетирмәкдә көрүр.

Шакирдләрә бу чүр изаһат верәркән Сәмәд Вургунун вәтәнпәрвәрлик һаггындакы ашагыдакы сөзләрини хатырладырам: «Мәнсуб олдугу халгын варлыгы илә фахр етмәјәк, онун ешгини мұгәддәс бир мәш'әл кими өз гәлбиндә јандырмајан бир инсан өз вәтәндашлыг һаггыны дәрк едә билмәз, она вәтәнпәрвәр демәк дә күлүнч олар».

Тәчрүбә көстәрир ки, кечилән һәр һансы әсәрдәки вәтәнпәрвәрлик мотивләрини бу гајда илә изаһ вә тәһлил етдикдә бу, шакирдләрә бөјүк тә'сир багышлајыр.

Мән вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда иншалар јаздырмага вә диспутлар кечирмәјә дә бөјүк әһәмијјәт верирәм. Шакирдләр бу заман ахтарыр, ала вә әдәбијјат охујур, вәтәнпәрвәрлик һаггында мараглы вә мұстәгил фикирләр сөјләјирләр ки, бу да онларын идеја тарбијәсинә бөјүк тә'сир көстәрир.

Бејналмиләлчилик вә халглар достлугу идејасынын тәблиғи дә әдәбијјат тәдрисинин гаршысында дуран әсас мәсәләдир. Тәдрис олунан әсәрләрдә бу идејанын тәблиғи үчүн истаһилән гәдәр материал вардыр. Мәсәлән, мән М. Ф. Ахундову кечәркән онун башга халгларә рәғбәтиндән, гардашлыг мұнасибәтиндән данышырам. Онун «Һачы Гара» комедијасында ки зәһмәткеш ермәни сурәти јаратмасыны вә онлара өз мұсәбәт мұнасибәтинин билдирмәсини халглар достлугунун ифадәси кими гијмәтләндирирәм. Бу јердә Мыкыртычын ашагыдакы сөзләрини хатырлатмаг јеринә дүшүр: «Гардаш, биз кимин малына тамаһ еләмишик? Биз бир әкинчи халгыг. Аллаһа шүкүр, падшаһа хәрч вә тәјчү веририк, бијара кедирик, бачардыгча халга да хејримиз дәјир. Бу гыш баһалыгда тамам гоншу мұсәлман обаларына тахыл борч вердик ки, ачын-дан гырылмасынлар».

М. Ф. Ахундовун ејни заманда рус халгына, рус мәдәнијәтинә дә мүсбәт мүнәсибәтнин гејд едирәм. «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасыны» кечәркән, мүәллифин Пушкинә, онун сәләфләринә сәнсуз мәнәббәт һиссәндән данышыр, онларын шәхсиндә рус халгына, рус мәдәнијәтинә дәрин мәнәббәт бәсләмәснин гејд едирәм.

«Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасындан данышаркән дә Мүсјө Жорданын азәрбајчанлы аиләси илә дост олмасыны бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинин ифадәси кими гејд едирәм.

Чәфәр Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјеси, Максим Горкинин «Ана» романы, Сәмәд Вургунун «Вагиф» пјеси вә саир бир сыра бу кими әсәрләр дә халглар достлугу вә пролетар бејнәлмиләлчилији идејасыны тәблиғ едән ән көзәл әсәрләрдәндир. Мән һәммин әсәрләри кечәркән бу сәһәјә хүсуси фикир верирәм.

Әсәрләрдәки халглар достлугу идејасындан данышмаздан әввәл шакирдләри дүшүндүрмәк, мүстәгил фикир сөјләмәјә алышдырмағ мәгсәдилә суаллар верирәм. Шакирдләр суаллара чаваб верәркән мүстәгил вә дүзкүн фикир сөјләмәјә чалышырлар. Мәсәлән, онлар «1905-чи илдә» әсәриндә халглар достлугуну тәсвир едән сәһнәләри, ики аиләнин мөһрибан гошулуғуну, атышма заманы бир-бирләрини таныјыб севнимәләрини ики халгын тарихи достлугунун сүбуту кими гејд едирәр.

Беләликлә, шакирдләр мүстәгил фикир сөјләмәјә алышмагла, әсәрин идејасыны јахшы мәнимсәмәјә дә һазырлашмыш олурлар. Бундан сонра өзүм әсәри әтрафлы тәһлил едирәм вә шакирдләри башга халглара гаршы достлуг вә мөһрибанлығ руһунда тәрбијә етмәјә чалышырам. Гејд едирәм ки, һәр ики халгын нүмајәндәси кими верилмиш Аллаһверди вә Имамвердинин адлары да бир-биринә охшајыр. Онлары фәргләндирмәк белә чәтиндир. Онларын харичи көрүнүшләри, адәт-әнәнәләри, ичтиман вәзијәтләри дә ејнидир. Нәһајәт, Ејвазын бачысы Сонаны Бахшыја тапшырмасыны да шакирдләрин јадына салырам. Өзләри бир даһа тәсдиг едирләр ки, Ејвазын Сонаны мүсәлман Бахшыја тапшырмасы тәбии вә инандырычыдыр. Неч бир милли ајры-сечкилик илләрдән бәри сынагдан чыхыб бәркиммиш сәмини достлуг телләрини ғыра билмәз.

Әдәбијјатын тәдриси заманы халглар достлугу вә пролетар бејнәлмиләлчилијиндән данышмағ үчүн истәнилән гәдәр имкан вар вә мән бундан мүмкүн гәдәр сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырам. Ејни заманда мән нәзәрә алирам ки, көркәмли шәхсијјәтләрин һәјәти да бир тәрбијә мәктәбидир. Јазычы вә шаирләримиз бәдни әсәрләриндә халглар достлугуну вә шәхси достлугу тәсвир етдикләри кими, өз шәхси һәјәтләриндә да буна көзәл нүмунәләр көстәрмишләр. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун Хачатур Абовјанла, Александр Бестужев-Марлински илә, Гасым бәј Закирлә; Чәлил Мәммәдгулузадәнин Сабирлә; Сәмәд Вургунун Симоновла, Фадејевлә достлугу вә с. тәғдирәләјигдир. Мән белә һесаб едирәм ки, јазычыларын һәјәтиндән данышаркән онларын шәхси достлугларыны мәсләк достлугунун әсил нүмунәси кими гијмәтләндирмәк вә шакирдләри бу руһда тәрбијә етмәк чох фәјдалыдыр.

Үмумијјәтлә, мән истәр бәдни әсәрдән, истәрсә дә јазычынын һәјәтиндән данышаркән шакирдләрин идеја вә әхлағи тәрбијәсинә тәсвир едә биләчәк һәр бир сәһәјә нәзәри чәлб едирәм. Нәзәрә алырам ки, тәрбијә иши мүрәккәб вә чохчәһәтлидир. Биз кәнчләри елә тәрбијә етмәлијик ки, онларда коммунист тәрбијәсинин бүтүн тәркиб һиссәләри бирләшмиш олсун, онлар Вәтән, халғ гаршысында өз ичтиман борчларыны баша дүшүб ону јеринә јетирмәк уғрунда мүбаризә апарсынлар.

Максим Горки әдәбијјатын бу тәрбијәви ролундан данышаркән деммишдир: «Тәрбијәниң вәзифәси коммунизм уғрунда мүбаризәнин мәгсәд вә вәзифәләрини билмәји һәр бир адамын шәхси әгидәсинә чевирмәкдән ибарәтдир ки, һәммин әгидәләр халгын рифаһы наминә адамларын чанлы фәалијјәтиндә һәјәтә кечирилсин».

Демәли, әдәбијјатын әсас вәзифәси идејача формалашмыш кәнчләр тәрбијә етмәкдир. Биз идеја тәрбијәси дедикдә әхлағи тәрбијәни дә унутмамалыјығ. Даһа доғрусу, нәзәрә алмалыјығ ки, коммунист әхлағынын ајры-ајры категоријаларыны мәнимсәмәјән һеч бир шакирд сағлам идејалы ола билмәз вә беләсинә сијасәтдән, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчиликдән данышмағ белә тәсвирсиз галарды. Халглар достлугу вә бејнәлмиләлчилик тәрбијәси сәминијјәт, јолдашлығ вә достлуг тәрбијәсиндән башланыр. Шакирд өз јолдашларыны севмәји, онлара һөрмәт етмәји бачармалыдыр ки, бу кејфијјәтләр әсасында да халглар достлугу, бејнәлмиләлчилик тәр-

бийәсини ашыламаг мүмкүн олсун. Ахы, горхаг вә ирадәсиз ушагдаг гәһрәманлыг вә вәтәһпәрвәрлик көзләмәк олмаз. Бу күн өз вәгсаньны башгасынын үстүнә жыхан, бөһтан атав, јзләя даньшан ушаг сабаһ чәмијјәт үчүн ән зәрәрли бир тип ола биләр, вә муслу адамлары ләкәләмәјә чалышар, шәхсп мә-вафеји үчүн Вәтәни дә, халгы да сатмаға һазыр олар.

Мәһз бу чәһәтләри нәзәрә алдығым үчүн мән шакирдләре ашағы снинфләрдән башламыш достлуғ, јолдашлығ, доғручу-луғ, мәрдишк руһунда тәрбијә етмәјә чалышырам. Бу кејфиј-јәтләр исә вәтәһпәрвәрлик, халғлар достлуғу вә бејнаһмпәлә-чилик тәрбијәсинин әсасыны, бүһнәврәсини тәшкил едир.

Мән чалышырам ки, һәр бир әсәрин тәдриси заманы ша-кирдләре нә исә јени бир шеј верим, јени бир әхлағи кејфијјәт ашылајым. Бүтүн буларла јанашы, әдәбијјатын тәдрисилә әлағәдар оларағ, јери кәлдикчә әдәбијјат вә инчәсәнәт һағ-гында партијанын сијасәтви, әдәбијјатын һәјатдакы ичтиман ролуну да шакирдләре чатдырырам вә ејни заманда бу һағда буржуа идеолокијасынын мүртәчә маһијјәти илә онлары та-ныш едирәм.

Беләликлә, мән јухарыда көстәрилән үсуллардан истифа-дә етмәклә, идеја-сијасә чәһәтдән сағлам руһлу кәнчләр је-тишдирмәк үчүн әдәбијјатын бүтүн имканларындан истифадә етмәјә чалышырам вә сәмәрәли нәтичәләр әлдә едирәм.

V—VIII СИННФЛӘРДӘ БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТДАН СИННФДӘНХАРИЧ ИШИН ТӘШКИЛИ

Һағы КҮНӘШЛИ

Синифдәнхарич оху мәктәб ишинин ән әсәс бөлмәләриндә биридир. Синифдәнхарич охунун дүзкүн тәшкили ша-кирдләрин әдәбијјат, тарих, чоғрафија вә башга елмәр са-һәсиндә алдығлары билији мөһкәмләндирир вә дәринләшди-рар вә шакирдләрин маркәзм-ленинизм дүнијабахышыны ке-шишләндирир, онларда коммунист әхлағы сифәтләри тәрбијә-синә көмәк едир.

Синифдәнхарич охуја рәһбәрлик мәс’улијјәтли вә мүрәккәб бир ишдир. Мәктәбин педагожи коллективи мунгәзәм оларағ бу ишин тәшкилинә нәзарәт вә рәһбәрлик етмәли вә хусусилә әдәбијјат мүәллимләри бу ишдә габагчыл рол ојнамалыдыр.

Шакирдләрин синифдәнхарич мүтәлиәсинә сәмәрәли рәһ-бәрлик етмәк үчүн әдәбијјат мүәллими биринчи нөвбәдә совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләринин, Ленин мүкафаты лау-реатлары әсәрләринин, Азәрбајчан классик вә совет әдәбијјаты һағгындакы тәһгиди мәсәләләри, ушағ әдәбијјатынын (V—VIII синифләр үчүн) мәшһур әсәрләринин вә булар һағгында ја-зылмыш тәһгиди мәсәләләри дә диггәтлә охумалыдыр.

Бүтүн мүәллимләр өз фәиләринә анд јени әсәрләри дә оху-малы, билмәли вә өјрәнимәлидирләр. Бу ишә шакирдләрин вә-лидејиләринин чәләб етмәк јахшы нәтичә верир. Валидеји ичләс-ларында синифдәнхарич охунун тәһсил вә тәрбијәви әһәмијјә-тиндән данышмағ, билик мәһбәји олан китаба севки вә мәһәб-бәт һисси ојатмағ үчүн анләнин көмәјиндән дә кешиш истифа-дә етмәк ләзымдыр.

Шакирдләре синифдәнхарич оху үзрә апарылан ишин мәзмунуну изаһ етмәк мәгсәди илә V—VIII синиф шакирдләри

илэ илк мүсаһибә үчүн хүсүсн саат ајрылмалыдыр. Белә мүсаһибәләри V - VI сннфләрдә һәр ајда 2 дәфә, VII—VIII сннфләрдә һсә ајда 1 дәфә кечирмәк олар.

Сннфдәнхарич оху үзрә биринчи мәшгәлә шакирдләрини оху мәдәнијјәтини јүксәлтмәк, онларын оху техникасыны снстемә салмаг вә тәкмилләшдирмәк мәгсәдини дашыјыр.

Биринчи мәшгәләдә китабын әһәмијјәти һаггында мүсаһибә апарылыр. Мүсаһибә заманы Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти рәһбәрләринин, көркәмли јазычы вә алимләрини ушагылыг вә кәнчлик дөврләриндән, хүсүснлә онларын китабы севә-севә охудугларындан данышылмалыдыр. Бундан әлавә, мүәллим өз мүсаһибәсиндә китабын сечилмәси вә китаб үзәриндә ишләмәк јоллары һаггында да шакирдләрә мәлүмат вермәлидир.

Икинчи мәшгәләдә үмуми китаб һаггында үмуми сөһбәт кечирилир. Бурада шакирдләр һансы мөвзуларда даһа чох китаб охудуглары һаггында чыхыш едирләр. Бу заман мүәллим шакирдләрини севдији гәһрәманлары ашкара чыхарыр вә онлар охудуглары китаблардакы әсәс сурәтләр вә буналарын характериндән данышырлар.

Шакирдләрдә үмуми мараг јаратмаг мәгсәдилә кечирилән бу мүсаһибәләри даһа да чанлы апармаг үчүн мүәллим әдәби әсәрләрдән әзбәр парчалар сөјләјир, јахуд һекајә, повест вә романлардан мараглы епизодлар нағыл едир. Белә сөһбәтләр үчүн шакирдләрини билик сәвијјәләринә ујғун олан ән јахшы әсәрләрдән парчалар көтүрүлүр. Мүсаһибәнин сонунда һәмни әсәрләрини мәзмуну үзрә шакирдләрә суаллар верилир. Мәсәлән, әсәр нә илә гуртарыр? Әсәрдә иштирак едән әсәс сурәтләр һансылардыр? вә с.

Охудуглары китаблар вә онларын мәзмуну һаггында ушагларын характер чавабларынын нәтичәсини һәр мүәллим өз хүсүсн күндәлијиндә (һәр ушаг үчүн ајырдыгы сәһифәдә) гејд едир.

Сннфдәнхарич охуја рәһбәрлик етмәк үчүн сннф рәһбәри дә бу гејдләрлә таныш олур вә охунмуш китабларын учугу апарыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләри китаб үзәриндә мүстәгил ишләтмәјә алышдырмаг үчүн ашагыда көстәрилән иш нөвләриндән истифадә етмәк фајдалыдыр:

1. Охунмуш әсәр һаггында гејд.

Охунмуш әсәр һаггында шакирдин гејдләр етмәсини бәјүк әһәмијјәти вардыр. Бунун үчүн дә ашагыдакы гејдләри

етмәк олар: әсәрин иды, китабын охундугу вахт вә мүәллифи, әсәс сурәтләр, китабда нә һаггында (олдугча гыса, мәсәлән, совет дөјүшчүсүнүн гәһрәманлыгы һаггында вә с.) данышылыр.

2. Китаб һаггында рәј. Китаб һаггында рәј јазмаг үчүн ашагыдакы тәхминн пландан истифадә етмәк олар:

а) китабда нә һагда данышылыр (гыса мәзмуну);

б) ән мараглы јерләр: в) китабын гурулушу һаггында үмуми тәсәввүр.

Мәктәб тәчрүбәси сүбут едир ки, охунмуш әсәрә рәј јазмаг үчүн сннф вә мәктәб үзрә үмуми мүсабигә елан етмәк јахшы нәтичә верир. Бу мәгсәдлә дә һаггында рәј јазылачаг китаблардан витрин дүзәлдилир вә мәктәбдә хүсүсн јердә гојулур. Рәјләр топланылыр, группашдырылыр вә мәктәбдә көркәмли јердә дивардан асылыр. Һәр китаб һаггында јазылмыш рәји шакирдләр охујур вә һансы рәјин јахшы, һансынын һсә кејфијјәтсиз олмасы һаггында өз фикирләрини билдирирләр. Мүсабигә гуртардыгдан сонра, нәтичә һаггында ушагларын рәјини билмәк үчүн башга иш үсулундан да истифадә олунур. Бәзи мәктәбләрдә габагчыл китабхана мүдирләри охунмуш китаблар һаггында рәј јазмаг үчүн «Кәнч охучуларын гејдләри» адлы хүсүсн дөвријјә дәфтәри дә дүзәлдирләр. Шакирдләр охудуглары китаблар һаггында өз рәјләрини бу дәфтәрдә јазырлар.

3. Ән чох бәјәнилән китаблар һаггында иһша јазмаг. Мәсәлән, «Мәним ән чох севдијим гәһрәман», «Мән бу китабы нә үчүн севирәм», «Китаб мәним һәгиги достумдур», «Мәним севдијим драматург» вә с. мөвзуларда шакирдләрә иһша јаздырмаг олар.

4. Топланмыш рәјләгчән хүсүсн албом дүзәлтмәк. Бу албома мүәллифин портрети, шакирдләрини әсәрә анд чәкдикләри шәкилләр, онларын китаб һаггында рәјләри вә с. дахил едилир.

Әдәби гираәтдән төвсијә сијаһысы.

V—VIII сннфләрә мәхәсә әдәби гираәт програмынын сонунда һәр сннф үчүн ајрыча олараг сннфдәнхарич охунмасы мәсләһәт көрүлән китабларын сијаһысы көстәрилмишдир. Лакин мүәллим ушагларын арзуларыны нәзәрә алараг, һәмни сијаһыја мүәјјән китаблар да әлавә дахил едә биләр.

Бә'зи мектепләрдә сенифдәнхарич оху үчүн тәртиб олуңмуш төвснја снјаһысы бүтүн фәнн мӯәллимләрн илә разылашдыдан сонра төшәнк хәтлә жазылыб сенифләрдән асылыр. Бә'зи мектепләрдә исә һәр сенифдә китаб кушәси дүзәлдиллр, бу раја һәмнн сенифдә охуначаг китабларын снјаһысы, китабханадан истифада етмәк вә дүзкүн оху гајдалары һаггында мәсләһәтләр жазылыб вурулур. Бу чәһәтдән Ләнкәран шәһәр 3 нөмрәли мектебин дил-әдәбијјат мӯәллими Н. Бабајев јолдашын иш тәчрүбәси диггәтә лајиндир. О, һәлә дәрә илиннн башилангычында төвснја снјаһысыны жазыб сенифләрдән асыр. Бу мектебдә снјаһы IV сениф үчүн рүбләр үзрә, V—VII сенифләр үчүн јарымиллик тәртиб едиллр.

Төвснја снјаһысы илә бәрабәр ајры-ајры шакирдләрнн өзләрннн фәрди снјаһысы, оху планы да олур: бу план исә сениф рәһбәрләрннн, мӯәллиминнн вә јахуд да мектеб китабханачысынын иштиракы илә тәртиб едиллр. Охунун фәрди планы үзәрнндә иш шакирдләрннн чох маргландыглары мөвзулар үзрә сәрбәст китаб сечмәјә вә мӯәјјән систем үзрә охумага алышдырыр.

Мӯәллим сенифдәнхарич охунун төвснја снјаһысыны һазырламаг вә фәрди план тәртиб етмәклә кифәјәтләнмир, о, һәмнн китабларын сенифдә кечмиш гираәт материаллары илә әлағәдар олараг охунмасы үчүн дә шакирдләрдә мараг ојадыр.

Әдәби гираәт дәрнәји. Әдәби гираәт дәрнәјиндән мәгсәд, һәники ајры-ајры шакирдләрдә, бүтүн мектепләрдә, бүтүн сенифдә муталиәјә мараг ојатмагдыр.

Дәрнәк үчүн план тәртиб едәркән, һәр шејдән әввәл, әсәслы фикирләшмәли, дәрнәјин ишнн сенифдә апарылмыш ишлә әлағәләндирилмәлидир. Әкар мӯәллим «Кәнч гвардија» вә јахуд «Икпд Зоја» әсәрләрнндән верилмиш һиссәләр үзрә мӯсаһибә алармаг истәјирсә, бу заман дәрнәк «Гәһрәман комсомолчулар һаггында китаблар» мөвзусу үзәрнндә ишләмәлидир. Сенифдә «Һәгиги достлуг вә јолдашлыг» мөвзусу үзрә коллектив сөһбәт апарыларса, бу заман дәрнәкдә «Совет әдәбијјатында халглар достлугу» мөвзусуна анд мәшгәлә кечирмәлидир вә с.

Дәрнәкдә бәдиннн сөз үзәрнндә апарылан иш даһа чох јер тутмалыдыр. Буна көрә дә дәрнәк үзвләрн бәдиннн әсәрләрн охумаг вә булары һағыл етмәклә мүнтәзәм мәшгүл олмалыдырлар. Мәтиннн охунмасына шүүрлү сурәтдә јанашмаг, әсәрнн

сурәтләрннә дүзкүн вә дәгиг характеристика вермәк үчүн хусусилә мүнһүм шәртдир. Мәтиннн шүүрлү, һәм дә учадан, ифадәли охунмасы әсәрнн идеја мәзмунуну дәрнәдән дүшүнмәк вә сәрбәст оху заманы бурахылан деталлары гаврамаг үчүн шакирдләрә көмәк едир.

Дәрнәјин иш планы јүкләнмәмәлидир. Аз мөвзу көтүрүб, бунларын үзәрнндә шакирдләрнн даһа әтрафлы ишләмәләрннә һанл олмалыдыр.

Әдәби гираәт дәрнәјиннн мӯвәффәгнјјәтлә ишләмәсиннн тәминнн етмәк үчүн ушагларын јаш хусуснјјәтләрннн, истәдад вә зөвгләрннн нәзәрә алараг дәгиг план тутулмалыдыр. һәмнн планы дәрнәкдә мӯзакирә етмәк, әдәби кечә, охучулар конфрансы, сәһәрчик вә с. кечирмәк мектеб вә сениф ичласларында дәрнәк үзвләрнннн чыхышларыны тәшкнл етмәк лазымдыр.

Охучулар конфрансы. Охучулар конфрансы мөвзу етибарилә мӯхтәлиф олур. Охучулар конфрансы ајры-ајры әсәрләрә, әсәрнн ајры-ајры гәһрәманларына, јазычыларын јарадычылыгына, бир нечә китабы бир мөвзу үзрә үмумиләшдирмәјә вә с. һәср олунур. Охучулар конфрансынын тәшкнли вә кечирилмәси үсулу да мӯхтәлифдир. Ајры-ајры шакирдләр габагчадан нәзәрдә тутулмыш мөвзу үзрә мӯәјјән китаблар әсасында, чыхыш едәнләр исә мәрузәчиләрннн унутдуғу вә ја јарымчыг изаһ етдикләрннн јерләрнн ајдынлашдырыр вә тамамлајырлар.

Бә'зән исә һәр охучу мӯстәгил сечдији мөвзу үзрә конфрансда чыхыш етмәк үчүн һазырлашыр.

Һәр ики һалда кечирилән конфранс үчүн сенифдә чидди һазырлыг ишнн апарылмалыдыр. Шакирдләр габагчадан елан олунмыш төвснја снјаһысы үзрә көстәрнлмиш китаблары охујур, мәрузә, бәдиннн оху, ифадәли данышмаг вә бә'зән дә хусуси әдәби монтаж һазырлајырлар. Бир орта мектебин VI сенифиндә әдәбијјат мӯәллими Н. Островскиннн «Полад нечә бәркиди» романы үзрә охучулар конфрансы кечирмәк үчүн ашагыдакы план үзрә мӯсаһибә апарыр:

1. Китаба нә үчүн «Полад нечә бәркиди» ады верилмишдир?
2. Павел Корчакин сурәтинннн характеристик әләмәтләрнн.
3. Романын автобиографик чәһәтләрнн.
4. 1918-чи илдә Украјнада алман мӯдахиләчиләрннә гаршы мӯбаризә.

5. Бөжүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Павел Корчакин сурәтнини әһәмијјәти.

«Полад нечә бәркиди» әсәри үзрә апарылан белә тәхмини һазырлыгдан сонра шакирдләр бәдни гираәт үчүн ашагыдакы мөвзуларда мә'рузәләр һазырлајырлар: «Павел Корчакин сурәтнини характерик аламәтләри», «Павел Корчакин вә Олег Кошевој», «Украјнада вәтәндаш мұһарибәси илләриндә алман-фашист ишгалчыларына гаршы фәһтә-кәнчләрин гәһрәманлыг мұбаризәси», Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» романы һаггында јазычыларыни фикирләри», «Бөжүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Совет Ордусунун дөјүшчү вә командирләри үчүн Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» романынын әһәмијјәти».

Мүәллим бундан әлавә, бәдни оху үчүн романдан ашагыдакы парчалары сечир:

1. Павелини Жухрајла сөһбәти.
2. Жухрајын азад едилмәси.
3. һәкимин күндәлији.
4. Дәмир јолунун салымасы Тонја илә көрүш.
5. Октјабр тәнтәнәси.
6. В. И. Ленинин өлүмү һаггында билдириш вә с.

Шакирдләр мә'рузәјә һазырлашаркән Н. Островскинин мәгаләләри, чыхышлары, В. И. Ленинә, М. И. Калипинә јаздыгы мәктублары вә с. илә таныш олулар.

Мәктәбдә Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» романына анд сәрки тәшкил едилир. Охучулар, конфранс иштиракчылары, әдәби гираәт дәрнәјини үзвләри, китабхана фәаллары, Н. Островскинин һәјат вә јарадычылығына һәср олуимуш хүсуси дивар гәзети, әдәби бүллетен бурахыр вә албом дүзәлдирләр. Сәркидә, романда тәрбијәви чәһәтдән характерик олан бир сыра ситатлар јазылмыш, албом вә с. гојулмушдур.

Кечән дәрә илиндә Салјан рајон мәктәбләрини бириндә мараглы конфранс кечирилмишдир. Конфрансын кечирилмәсинә һазырлыг мәгсәди илә китабхана мүдири ајры-ајры синифләрдә мөвзулар үзрә нә гәдәр китаб охунмасыны мүәјјәнләшдирмиш вә буныларын учотуну апармышдыр. Китабхана мүдири конфрансда охунмуш китаблар һаггында мә'рузә етмишдир. Мә'рузәдән сонра шакирдләр охудуғлары китаблар һаггында чыхыш етмиш вә һәр китаб һаггында өз рәјләрини сөјләдикләриндән, күндәлијин нечә апарылмасындан, китаб үзәриндә ишләмәк тәчрүбәләриндән дә кешиш данышмышлар.

Әдәби кечә. Бир вә ја мүхтәлиф мүәллифин бир нечә әсәрини охудуғдан сонра, мәктәбдә мүәјјән мөвзуларда әдәби кечәләр кечирмәк, һәмин әсәрләр һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратмағ үчүн јахшы үсулдур. Мәктәбләрдә әдәби кечә ајры-ајры мөвзулар вә јахуд јазычыларын јарадычылығына һәср едилир. Тәчрүбә көстәрир ки, әдәби кечәни ашагыдакы мөвзулар үзрә тәшкил етмәк мараглыдыр.

1. Бөжүк Октјабр социалист ингилабындан әввәл ушағларыни һәјәти. (М. Горкинин «Архип баба вә Лјонка», С. С. Ахундовун «Гарача гыз», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Буз», Мир Чәлалын «Баһар» әсәрләри үзрә).

2. Азәрбајчан вә рус јазычыларынын әсәрләриндә доғма тәбиәтин тәсвири (Низамини «Бәрдәнин тәрифи», А. Шалгин «Мәктүб јетишмәди», А. С. Пушкинин «Бәләдчи», Туркәневин «Муму» әсәрләри үзрә).

3. Азәрбајчан вә рус әдәбијјәтиндә Бөжүк Вәтән мұһарибәси мөвзусу (К. Фадеевин «Кәнч гвардија», Ә. Мәммәдханлынын «Буз һәјкәл», М. С. Ордубадинин «Сержапт Иванов адына көрпәләр еви», М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» әсәрләри үзрә).

4. Совет һакимијјәти дөврүндә Азәрбајчан гадыны (Ч. Чаббарлынын «Фирузә», С. Вурғунун «Бәсти» вә Әбүлһәсәнин «Оғулар вә аталар» әсәрләри үзрә).

5. Өлкәмизин көркәмли адамлары (бөжүк сәркәрдәләр, алимләр, јазычылар, артистләр вә рәссамларын тәрчүмеји-һалы вә ја фәалијјәти һаггында).

6. Бизим доғма Азәрбајчан (Азәрбајчанын тарихи, чоғрафи вәзијјәти, кечмиш вә индики вәзијјәти һаггында данышмағ. Азәрбајчана һәср олуимуш ше'р, һекајә, повест вә романлардан мұвафиг парчалар охунур).

Мөвзулар үзрә тәшкил олуимуш әдәби кечәләрдә мүәллифин вә јахуд әсәрләрдәки әсас сурәтләрини портретләри, һәмин мөвзуну нүмајиш етдирән тарихи сәһәдләр, хатирәләр, фото-монтажлар, мөвзу үзрә шакирдләрин ишә јазыларындан нүмунәләр, охунмуш китаблар һаггында рәј вә саирәдән ибәрәт сәрки дүзәлдилир.

Синифдәнхарич охунун јекуилашдырылмасы, синифдәнхарич оху үзрә апарылан бүтүн ишләр шакирдләрин албомларында, ишә јазыларында, әдәби бүллетенләрдә, дивар гәзетләриндә, плакатларда вә охучуларын күндәликләриндә әкс етдирилмәлидир.

Синифдэнхарич охунун вэзијјәти синиф рәһбәрләринини иш планына дахил едилмәли вә рүблүк һесабатларда әкс олунма-
лыдыр.

Синифдэнхарич оху ишини јекунлашдыраркән кечирилән әдәби кечәләрдә јахшы охучулары китабла мұкафатландыр-
маг фајдалыдыр.

Мәктәбләрдә синифдэнхарич оху тәчрүбәси кәстәрир ки,
китабла иш тәһсил вә тәрбијәнини ајрылмаз бир һиссәсидир. Бу
ишә хүсуси диггәт јетирилән мәктәбләрдә шакирдләрин дәр-
мүвәффәгијјәти јүксәк, интизамы исә јахшы олур.

Беләликлә, синифдэнхарич охунун тәшкили вә она рәһбәр-
лик кәнич нәслини коммунист тәрбијәсинин бөјүк вә мäs'ул вәзи-
фәләрини јеринә јетирмәк үчүн ән мұһүм вәзифәләрдән бири-
дир.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. IV синифи «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә «Мұхтәсәр вә кениш чүмләләр» мөвзусу нә үчүн икинчи дәрәчәли үзвләр һаггындакы мә'луматдан әввәл верилмишдир? Хаһиш едирәм, бунун сәбәбини изаһ едәсиниз.

М. Гулијев—Агдам району.

Чаваб. IV синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән јени дәрсликдә «Мұхтәсәр вә кениш чүмләләр» мөвзусунун «Чүмләнни баш үзвләри» мөвзусундан сонра, јә'ни икинчи дәрәчәли үзвләр һаггындакы мә'луматдан әввәл верилмәси һеч дә тәсадүфи дејил. Бу мұәјјән методик мұлаһизәдән ирәли кәлмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, чүмләнни формалашмасында баш үзвләр әсас рол ојнајыр. Башга сөzlә десәк, бунлар чүмләнни г р а м м а т и к ә с а с ы н ы тәшкил едир. Буну шакирдләрин мөһкәм дәрк етмәси синтаксисдән сонракы материалларын тәдрисиндә сон дәрәчә мұһүм рол ојнајыр. Шакирдләрә чүмләнни икинчи дәрәчәли үзвләри, садә вә мұрәккәб чүмләләр һаггындакы мә'луматын верилмәсиндә дә онларын мөһәз бу саһәдәки билијинә истинад едилир. Дәрсликдә чүмләнни баш үзвләри илә әлағадар верилмиш чалышмалар системиндә хүсуси олараг диггәт јетирилмишдир ки, шакирдләр мұбтәдә вә хәбәрни чүмләдә нә үчүн баш үзвләр һесаб едилдијини, буиларын икинчи дәрәчәли үзвләрдән нә илә фәргләндијини ајдын шәкилдә баша дүшә билсинләр. Чүмләнни баш үзвләри һаггындакы мә'луматдан сонра «Мұхтәсәр вә кениш чүмләләр» мөвзусунун верилмәси шакирдләрин һәмни саһәдәки билијини даһа да мөһкәмләндирмәк вә кенишләндирмәк үчүн әлверинли имкан јарадыр. Бурада онлар бир даһа дәрк едиләр ки, чүмләдә әсас фикир баш үзвләрини вәситәсилә ифадә олунур, дикәр үзвләр исә баш үзвләрини ифадә етдији фикри кенишләндирмәјә, ајдынлашдырмаға, тамамламаға хидмәт едир. һәмни мөвзунун тәдриси просесиндә шакирдләр өјрәнирләр ки, чүмләнни грамматик әсасы һеч дә һәмишә ики сөздән ибарәт олараг галмыр; бө'зән баш үзвләр бир нечә сөzlә дә ифадә олуна билир. Мәсәлән, 1) **Ајдынын анасы колхоз сәдридир**; 2) **Маһир, Ариф вә Елдар ә'лачыдырлар**; 3) **Ушаглар чалыр, ојнајыр, охујурлар**—бу чүмләләрин һәр бириндә бир нечә сөз иштирак етмәсинә бахмајараг, бунлар мұхтәсәр чүмләләрдир; чүнки јалныз баш үзвләрдән ибарәтдир. Демәк, апарылан ишин нәтичәсиндә шакирдләр өјрәнирләр ки, чүмләнни грамматик әсасы илә мұхтәсәр чүмлә алајышлары арасында мөһкәм бир әлағә, јахынлығвардыр. Бурадан ајдын олур ки, мұхтәсәр вә кениш чүмләләр һаггындакы мөвзунун «Чүмләнни баш үзвләри»ндән сонра верилмәси мұәј-

җән методик мұлаһизә илә бағлыдыр: һәмниг мөвзуларла әләгәдәр тәраграфларын бир-биринин ардынча верилмәси шакирдләре чүмләнни грамматик әсасы һаггындакы билиҗи даһа мөһкәм өҗрәтмәҗи тәмин етмәк мәгсәди күдүр.

Дәрсликдә бу ардычыллыга етираз едәнләр ону әсас тутурлар ки, «Мүхтәсәр вә кениш чүмләләр» мөвзусуну мәнимсәтмәк шакирдләре әввәлчә бүтүн чүмлә үзләри һаггында мүүҗән мә'лумат вермәҗә тәләб едир. Бу тамамилә дүзкүндүр. Лакин унутмаг олмаз ки, дәрслиҗи тәртибиндә, үмумиҗәтлә шакирдләре ибтидан синифләрдән верилмиш биликләр чидди сурәтдә нәзәрә алымалыдыр. Ахы шакирдләре чүмлә үзләри һаггында һәлә ибтидан синифләрдән аз-чох билиҗи маликдирләр. Онлар билирләр ки, мүбтада вә хәбәрдән башга, дикәри үзләр чүмләнни икинчи дәрәчәли үзләри адланыр. Лакин бу үзләри тамамыг, тәҗин, зәрфлик терминләри илә көстәрмәк һәлә шакирдләрдән тәләб олунамур. Геҗд етмәк лазымдыр ки, елә бунун оҗдә «Мүхтәсәр вә кениш чүмләләр» һаггындакы мә'луматы шакирдләрин асан мәнимсәмәсинә имкан җарадыр.

Суал. IV синфин програмында рабитәли нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләр сырасында шакирдләре мә'лумат хараҗтерли мәгаләләр җазмагы өҗрәтмәк тәләб олунамур. Бу саһәдә апарылачаг иши нечә тәшкил етмәк лазымдыр?

Ә. Бабаҗев — Б а к ы

Чаваб. Шакирдләре мә'лумат характерли мәгалә җазмагы өҗрәтмәк, әсләндә, амәли җазылар үзәриндә апарылачаг иш системинә дахилдир. Бу саһәдә ишин сәмәрәли тәшкилинә наил олмаг үчүн, һәр шеҗдән әввәл, шакирдләри гәзетин гурулушу илә таныш етмәк лазымдыр. һәмниг мәгсәдлә «Азәрбаҗчан пионери» гәзетинин бир—ики номерәсини синифдә «тәһлил етмәк», ояун нә чүр тәртиб олуңдугуну, мүхтәлиф материалларын сәһяфәләрдә нечә җерләшдирилдиҗини, орада чә кимш шәкилләр верилдиҗини вә с. нүмаҗиш етдирмәк кифәҗәтдир. Елә бу заман шакирдләри һәмниг гәзетдәки мә'лумат характерли мәгаләләрлә, мәсәлән, хроникаларла, СИТА-нын мә'луматлары илә таныш етмәк лазымдыр. Бунула әләгәдәр олараг, мүүллим изаһ етмәлдир ки, бу материалларда ән әсас олан чәһәт бир сыра фактлар, һәдәсәләр һаггында охучуларә мә'лумат вермәкдән ибарәтдир.

Бу кириш сәһбәтиндән сонра мүүллим шакирдләре таклиф едир ки, өз синифләриндә, мәктәбдә, пионер топланышында, дружинаны ишиндә вә с. характерик олан—охучу үчүн марағлы ола билән фактлар сечиб, мә'лумат характерли мәгалә җазсынлар.

Апарылан ишин нәтичәсиндә дивар гәзетини һазырламаг вәзифәси гаршыҗа гоҗула биләр. Гәзетин бурахылмасына мүүллим өзү вә җухары синиф шакирдләриндән бири рәһбәрлик етмәлидир. Редколлективнән үзиләри исә ән җарарлы материаллары сечир, гәзетин сәһяфәсиндә онларын җерләшдирилмәси мәсәләсини һәлл едир, шәкилләр үчүн җер аҗырыр, башлығларын һансы олчүдә вә нә чүр вериләчәҗини вә с. мүүҗәнләшдириләр.

Суал 1. Ишанын тәһлилинә аид мәшгәләләрдә шакирдләре өз җазыларында (мүүллимин гоҗдугу хүсуси ишарәҗә әсасән) бурахдыҗлары сөзләри әләвә етмәҗә ичәзә вермәк олармы?

Суал 2. «Ииссләр» сөзү сәтирдән сәтрә нечә кечирилмәлидир?

Суал 3. җазыда һансы сәһвләр механики сәһв һесаб олунамур?

Ф. Хүсеҗнов — А г д а м р а ј о н у

Чаваб 1. Азәрбаҗчан дилиндән җени програмын тәләбинә әсасән, шакирдләре өз җазыларыны, еләчә дә җолдашларынын җазыларыны редактә етмәк бачарыгынын ашыланмасы мүүһүм тәләбләрдән бири ки ми гаршыҗа гоҗулмушдур. Мәсәләҗә бу бахымдан җанашдыҗда җазы иш әринин тәһлили мәшгәләләриндә шакирдләре һәмниг аҗры-аҗры чүмләләрдә бурахдыҗлары сөзләри артырмага, һәтта башга мүвафиг дүзәлишләр дә апармага ичәзә верилмәси дүзкүн вә мәгсәдәуҗгундур. Етираф едәк ки, һәләлик бу саһәдә мәктәпләримиздә тутарлы бир гәчрүбәҗә тәсадүф етмәмишк. Лакин күман едирик ки, бу барәдә дүшүнмәк, амәли тәчрүбәләр апармаг вә әсаслы нәтичәләр чыхармаг дәрү чохдан чатмышдыр.

Фикримизчә, җазы ишләринин тәһлили вә сәһвләрин тәсһининә аид мәшгәләләрдә шакирдләри өз җазылары үзәриндә мүвафиг дүзәлишләр апармага чәләб етмәк ән фаҗдалы иш приҗомларындан бири һесаб олуңмалыдыр. һеч шүбһәсиз ки, бу иш приҗомундан истифадә шакирдләрдә өз нитг нөгсанларыны, үслуб сәһвләрини арадан галдырмага фәал мүнәсибәт тәрбиҗә олуңмасында мүүһүм рол оҗнаҗа билир. Лакин һәмниг саһәдә апарылачаг ишдә мүүҗән систем вә һүдуд олматыдыр. Мәсәлән, җохлама җазыларда редактә иши җазылары мүүллим җохладыҗдан вә гиҗмәтләндирдикдән сонра апарылмалыдыр; бу заман җазыда мүүллимин гырмызы гәләмлә етдиҗи ишарәләр әсас тутулмалыдыр; дүзәлишләр сәтрин (сөзүн) үстүндә верилмәлидир вә с. җохлама җазыларда, фикримизчә, редактә ишини шакирдләре гара карандашла вә һүм дә сәлигәли шәкилдә апармагы мәсләһәт көрмәк даһа мүнәсибдир.

Бир даһа тәкрат етмәҗи лазым корүрүк ки, җухарыдакы геҗдләрини һәләлик тәдгигата, ахтарышларә еһтиҗачы олан мұлаһизәдән ибарәтдир.

Чаваб 2. Мә'лум олдуҗу үзрә, сону гоша самитлә битән тәхһечәли сөзләр ичәрисиндә һисс вә күлл сөзү самитлә башланан шәкилчиләр гәбул едөркән җазылышына корә мүстәсналыг тәшкил едир (җазыда онларын сонунда еҗничисли самитләрин икиси дә сахланылыр). Белә сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәси орфографиямызда бир гаҗда шәклиндә тәсбит едилмәмишдир.

Адәтән, гоша самитли сөзләр сәтирдән сәтрә кечириләркән һәмниг самитләрдән бири сәтрин сонунда сахланылыр, дикәри исә җени сәтрә кечирилир; мәсәлән, сәд-дин, сир-ри, күл-лә, тог-га вә с. Лакин һиссләр, күллдән сөзләрини бу шәкилдә һиссәләринә аҗырмаг онларә һечәләр үзрә сәтирдән сәтрә кечирмәк принципинә уҗгун кәлмир (һис-сләр, күл-лдән). Одур ки, буңлары бир сәтирдән о бири сәтрә һисс-ләр, күлл-дән шәклиндә кечирмәҗи даһа дүзкүн һесаб етмәк лазымдыр. һәр һалда буңларын һеч бирини орта мәктәб шакирдләри үчүн сәһв һесаб етмәк олмаз.

Чаваб 3. Жазыда төсәдүфи характер дашыян сәһвләр механик сәһв һесап олуиур. Белә сәһвләрә шакирд гајданы билмәдији, уиуу дугу үчүн Јох, моһз төсәдүфи олараг Јол верир. Сөздә һәрфартырма һәрфбурахма, бүтов бир һечанын артыг Јазылмасы вә Ја бурахылмасы, һәрфләрин Јер дәјишмәси илә әлагәдар сәһвләрин әсас гисми механик сәһвләр сырасына дахилдир: мәсәлән, дүшәркә-дүшәкә, дәрман-дәрәман, мәктәб-мәткәб вә с. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр илә белә сәһвләр мүүјән орфографик гајда вә Ја фонетик, грамматик һадисә илә баглы оларса, буилары механик сәһв һесап етмәк олмаз. Демәк, һәр чүр һәрфбурахма, һәрфартырма вә с. сәһвләри механик сәһв дејил; мәсәлән, Јухуламаг-Јухламаг, кәтирәр-кәтрәр, мәктәбимиз-мәктәбимиз, кедәчәјәм-кедәчәм, хаһиш-хаһишт, сәрбәст-сәрбәс, мәшһур-мәшһур вә с. Белә сәһвләрә шакирд һәмни сөзләрин Јазылышыны билмәмәси үзүндән Јол верир.

Суал. Азәрбајчан дилинин грамматикасына аид китабларда кәстәрилән ки, гәдәр вә кими гошмалары мәсафә, Јахуд бәнзәтмә мәналарыны ифадә едир. Мәкәр һәмни гошмалар ахшам, сәһәр, дүнән вә с. кими заман зәрфләринә гошулдугда заман мәнасыны билдирмири?

Ф. Севдималыјев—Губадлы району.

Чаваб. Хејр, гәдәр вә кими гошмалары заман мәнасыны билдирмир. Ахшама гәдәр, ахшама кими, сәһәрә гәдәр, сәһәрә кими вә с. гошмалы сөзләрдә заман мәнасыны мәһз заман зәрфләрин ифадә едир. Онлара гошулан гәдәр, кими гошмалары исе заманын һүдуду билдирир. Демәк, һәмни гошмалар заман билдирән сөзләре гошуларкән дә өз әсас мәна вәзифәсини (мәсафә, һүдуд, олчү билдирмәсини) итирмир; мәканла әлагәдар мәсафәни Јох, замана аид «мәсафәни», һүдуду ифадә едир.

Суал. Ашагыдакы чүмләдә тамамлыг будаг чүмләси баш чүмләдаки хәбәри тамамлајырма?

Бизә хәбәр верин ки, дүнәнки Јохламанын нәтичәси нә олуб?

Ф. Хәлилов—Ерм. ССР, Варденис району.

Чаваб. Кәстәрилән чүмләдә баш чүмләнни хәбәри (верин) тәсирли фе'ллә ифадә олуиушдур. Буна көрә дә һәмни хәбәр өзүнә объект (васитәсиз тамамлыг) тәләб едир. Бу объект мүрәккәб чүмләнни тәркибиндәки будаг чүмлә шәклиндә ифадә олуиушдур. Бизә хәбәр верин—нәји? Дүнәнки Јохламанын нәтичәсинин нә олдуғуну. Көрүндүјү кими, будаг чүмлә баш чүмләдаки фикри, конкрет демиш олсаг, баш үзвләрин ифадә етдији фикри тамамламага хидмәт едир.

Суал. Рүстәмлә Рәсул гоншу кәндән гајыдырдылар— чүмләсини чүмлә үзвләринә көрә нечә тәһлил етмәк олар?

М. Өмәров—Газах району.

Чаваб. Һәмни чүмлә һәмчинс үзвлү чүмләдир; Рүстәмлә Рәсул (Рүстәм вә Рәсул) сөзләри чүмләнни һәмчинс мүбтәдаларыдыр. Рүстәмлә сөзүндәки -лә морфеми бу чүмләдә вә баглајычысыны әвәз едир. Әкәр һәмни морфем гошма вәзифәсиндә ишләнмиш олса иди, о заман чүмләнни белә гурмаг лазым кәләрди; Рәсул Рүстәмлә (Јахуд Рүстәм Рәсулла) гоншу кәндән гајыдырды.

Көрүнүр, чүмләнни синтактик тәһлилиндә гаршыја чыхан чәттилик моһз буиуиула олагәдардир. Одур ки, һәмни чүмләнни диқәр үзвләри һаггында, Јөгин ки, сәһбәт ачмага дәјмәз.

Суал. Хаһиш едирәм, ашагыдакы чүмләнни гурулушуна көрә тәһлил едәсиниз:

Бир ата ки өз ушагына бу Јолу кәстәрмир, о, бојүк сәһв едир.

Х. Ханмәмәдов—Газах району.

Чаваб. Бу, мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. О, бојүк сәһв едир баш чүмлә. Бир ата ки өз ушагына бу Јолу кәстәрмир мүбтәда будаг чүмләсиндир. Будаг чүмлә баш чүмләдә о әвәзлији илә ифадә олуиуш мүбтәданы ајдынлашдырыр, изаб едир.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
филологии елмләр һәмнәдди.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЖУН

ДИНДАРЛАРЛА ФЭРДИ ИШ

Сов.ИКП МК-нын пленуму (1963) дини галыглара гаршы һүчүмчү елми-атеизм тәблигаты апарылмасы зәрурәтинни бир даһа гејд етмишир.

Партијамыз әһали арасында апарылан елми-атеизм тәблигатыны гүвәтләндирәркән буну әсас көтүрүр ки, јалныз кечмишин галыгларында азад олан, тәбиәтин вә чәмијјәтин инкишаф ганунларыны баша дүшән, габагчыл марксизм-ленинизм елми илә силаһланмыш адамлар јени һәјат гурмагда фәал иштирак едә биләрләр. Буна көрә дә мүнтәзәм сурәтдә кениш елми-атеизм тәблигаты апарылмасы, адамлары дүнјапы елми—материалистчәсинә анламаг руһунда тәрбијә етмәк вә диндарларын һејсијјәтинә тохунмадан дини мөвһуматы арадан галдырмаг үчүн идеја төһсирни васитәләриндән истифада едилмәлидир.

В. И. Ленин елми-атеизм тәблигатынын метод вә үсулларында бәһс едәркән көстәрирди ки, «...күтләләрә атеист тәблигатына айд ән мүхтәлиф материал вермәк, онлары һәјатын ән мүхтәлиф саһәләриндән көтүрүлән фактларла таныш етмәк, онлара каһ бир үсулла, каһ да башга үсулла јанашыб марагландырмаг, дин јухусундан ојатмаг, онлары ән мүхтәлиф чәһәтләрдән, ән мүхтәлиф васитәләрдә һәркәтә кәтирмәк лазымдыр вә и. а. (Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 230).

Буну нәзәрә алараг мүүәллифләрдән А. Гасымов илә Ф. Сүлейманов јолдашлар бирликдә «Диндарларла фәрди иш» адлы китабча јазмышлар.

Китабчанын киришиндә дејилер ки, дини галыгларын мүхтәлиф формада тәзаһүрләри өлкәмизин коммунизмә доғру инкишафына мәһеччилик көстәрир. Буна көрә дә мүәсир дөврдә әһалинин атеист тәрбијәсинә партија бојүк әһәмијјәт верир вә ону идеоложи ишин мүһүм саһәләриндән бири һесаб едир.

Бундан сонра китабчада «Фәрди ишн нечә гурмалы» башлығы алтында кедән сөһбәтдә мүүәллифләр нағыл едирләр ки, атеизм тәблигаты инсанын гәлбинә нүфуз етмәји, онда ән јахшы вә көзәл чәһәтләји ојатмагы вә инкишаф етдирмәји бачармагы тәләб едир. Тәчрүбәли атеист тәблигатчы елми-атеизм саһәсиндә апардығы сөһбәтдә бир дән-бирә дејил, диндарда озүнә гаршы етибар газандыгдан сонра башлајыр. Етибар исә, тәблигатчынын ишә вижданла јанашмасы, мәншәтдә өзүнү дүзкүн апармасы, инсанлара һөрмәт етмәси нәтичәсиндә јараныр.

Мүүәллифләр јазырлар: Диндарларла апарылан фәрди ишин мүвәффақијјәти һејли дәрәчәдә онун дүзкүн тәшкилиндән асылыдыр. Бунун үчүн нә етмәк вә нәји билмәк лазымдыр?

Һәр икн мүүәллиф бу суалын чавабыны шәрһ едир вә бу ишдә габагчыл тәблигатчыларын јахшы иш тәчрүбәсини кенишлији илә ишыгландырыр.

«Кәңчләр вә мәктәблиләр арасында фәрди иш» башлығы алтында кедән сөһбәтдә мүүәллифләр јазырлар ки, һазырда дүнјада елә бир јер јолдуз ки, әзәмәтли коммунизм гуручулугу синфонијасынын сәдасы ораја кедиб чатмасын. Совет кәңчләри бу гуручулуғ вәзифәләрини һәјата кечирилмәси угрунда, даһа хошбәхт кәләчәк угрунда бојүк мүбаризәдә мәтниләшир. Јени гүвә топлајыр, өз ата-бабаларынын шәрәфли јолуну, көзәл илһамверичи әмәк вә гәһрәмәлиг әнәһәләрини мәјагәтлә давам етдирир вә даһа да зәнкиләшдирирләр.

Китабчада бу да гејд едилер ки, кизли дејилдир ки, кәңчләр арасында һәлә дә кечмишин зәрәрли галыгларыны кәздирмәк, дини хурафата инанмаг, дини әјинләрдә иштирак етмәк, ичтиман-фајдалы әмәкдән бојун гачырмаг, түфәјли һәјат сүрмәк кими хошакәлмәјән һаллара тәсадүф олунур. Бир сыра јерләрдә иш о јерә чатыр ки, бәзи комсомолчу кәңчләр дини мәрасимләрдә иштирак едирләр. Беләликлә, кечмишин зәрәрли галыгларынын пәнчәсинә дүшмүш кәңч вә јенијетмә дәрсләриндә кери галыр, онун мәдәни сәвијјәси ашагы олур. Әлбәттә мәктәбләримиздә белә шакирдләрин сајы олдуғча аздыр.

Бүтүн бунлардан сонра мүүәллифләр кәңч нәслин коммунист тәрбијәси, хүсусән онун ажрылмаз һиссәси олан атеизм тәрбијәсиндән бәһс едирләр.

Китабчада «Ғадынлар арасында фәрди иш»дән дә бәһс олунур. Мүүәллифләр көстәрирләр ки, Азәрбајҗан ССР-дә социализмин гәләбәси сајәсиндә әсрләр боју ғадынларын мәһәви инкишафы вә мәдәни тәрәггиси јолунда дајанмыш ғага, шәр гүвәләр—дин, хурафат, мөвһумат, авамлыг арадан галдырылды. Ленин дүһасындан илһам алан хүншлин Азәрбајҗан ғадынлары ғыса мүддәтдә бојүк инкишаф вә тәрәгги јолу кечдиләр. Бу, Совет һакимијјәтинин ғадынлара кәтирдикји сәадәтин нүмунәси иди. Дүнәнә гәдәр үз-көзүнү чадра илә бүрүјүб һаричи аләмдән ажры дүшән, арзусу-диләји чичәк ачмадан мәһв олуб кедән инсани, мәзлум ғадынларымызын бу күнкү өвлады кишиләрдә бәрабәр елми ад алыр, елмдә, техникада харүгәләр јарадыр, совет елманын даһа да јүксәлмәси угрунда фәал мүбаризә апарырлар. Бүтүн бунларла јанашы, ғадынларын да арасында динә, мөвһумата инананлары вардыр.

Сонра мүүәллифләр республикамызын бәзи рајонларында тәсадүф олунан белә ғадынлардан бәһс едир, онларла апарылан фәрди ишдән данышыр.

Мүүәллифләримиз истәр мәктәблиләр вә истәрсә дә онларын вәлидејиләри арасында атеизмә даир сөһбәтләрин апарылмасында һәммин китабчадан јардымчы бир вәсант кими истифада едә биләрләр.

ӘДӘБИЈЈАТДАН ВӘ ИНЧӘСӘНӘТДӘН БӘҒС ЕДӘН КИТАБЧА

Кәңч нәслин коммунизмин фәал гуручулары кими тәрбијә едилмәсиндә әдәбијјатын бојүк тәрбијәви ролу нә әһәмијјәти вардыр. Бу бахымдан һәр бир мүүәллим—о чүмләдән әдәбијјат мүүәллими биллик бачарыг вә педагожи усталыгыны дурмадан артырмалы вә зәнкиләш-

дирмәлидир. Өз фәннинин тәдриси илә әләгәдар олараг нәшр олуна
Јени китаблар илә мүнтәзәм таныш олмалыдыр.

«Азәрнәшр» Бәкир Нәбијев илә Мүрсәл Нәчәфовун бирликдә јаз
дыглары «Әдәбијјат инчәсәнәт 50 илдә» адлы китабчасыны бура
мышдыр.

Китабчанын илк сәһифәләриндә сөз сәнәтиндән бәһс едән мүәл
лифләр јазырлар:

— Азәрбајчан сөз сәнәти дүнианын ән гәдим тарихә малик зән
кин әдәбијјатларында биридир. Шифаһи халг јарадычылығынын көр
кәмли нүмајәндәләри, о чүмләдән «Китабы-Дәдә Горгуд», «Лејли вә
Мәчиун», «Короглу» дастанлары, Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф,
М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир кими бөјүк сәнәт фә
данларынын илләр, әсрләр кечдикчә солмаг билмәјән, өз мә'на вә әһә
мијјәтини, тәрәват вә көзәллијини горујуб сахлајан әсәрләри Азәрба
чан әдәбијјатыны артыг чохдан дүнја бәдһи сәнәтинин ән сыралары
на чыхармышдыр.

Белә бир киришдән сонра мүәллифләр Бөјүк Октябр сосмалист
ингилабынын гәләбәсиндән бәһс едир вә көстәрирләр ки, бу ингилаб
јалныз халгларын тарихинә, өлкәләрин сијаси гурулушуна дејил, бү
түнләүдә ичтиман фикрә, о чүмләдән дә бәдһи әдәбијјата сафлашды
рычы тә'сир көстәрдә, онун инкишафына чох күчлү тәкан верди.
1920-чи илин баһарында Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурул
масы, елмин, маарифин, ичтиман-мәдәни һәјатын диқәр саһәләри ки
ми, бәдһи әдәбијјатын да инкишафы үчүн Јени Јоллар ачды, поезија,
нәср вә драматургијамызын Јени әсаслар үзрә јүксәлишини тә'мин
едән кениш имканлар јаратды.

Бундан сонра һәр ики мүәллиф Азәрбајчанда Совет һакимијјә
ти гурулдугу 50 илдә әдәбијјат вә инчәсәнәтимизин кечдији кәскин мү
баризәләр, кәркин ахтарышлар, гијмәтли кәшфләр вә бөјүк панлиј
јәтләрдән бәһс едир. Китабчада дејилир ки, 20-чи илләр Азәрбајчан
әдәбијјатынын ән әләмәтдар һадисәләриндән бири ше'римизә Јени
нәслин кәлмәси иди ки, онларын да арасында өз әсәрләринин ичти
ман-бәдһи мәзмуну, ајдын идеја истигамәти илә ән чох фәргләпән
С. Рүстәм иди. О дөвр әдәбијјатыны характеризә едән диқәр мүнүм
һадисә исә һәлә ингилабдан әввәл јарадычылыға башлајуб бир сыра
әсәрләрилә нәзәри чәлб етмиш Ч. Чаббарлынын драматуржи исте'
дадынын Јени бир гүвәтлә парламасы олду.

Ингилабын илк илләриндә Азәрбајчанын башга халгларла, хүсу
сән рус халгы илә әдәби-мәдәни әләгәләри озүнүн Јени мәрһәләсинә
дахил олду. Ингилаб халглар арасындакы әдәби-мәдәни мүбадилә
ләри даһа да сүр'әтләндирди, Јени сосналист әдәбијјатынын һөртәроф
ли инкишаф Јолуну ачды.

1920-чи илләрдә М. Горки, В. Мајаковски, С. Јесенин кими бө
јүк рус әдиб вә шаирләринин, һабелә көркәмли франсыз јазычысы
Льри Барбүсүн, түрк шаири Н. һикмәтин мүхтәлиф вахтларда Азәр
бајчана кәлмәси, һәм охучулар, һәм дә јазычыларла олан сәмини кө
рүшләри бурада Азәрбајчан дилинә вә Азәрбајчан дилиндән едилән
тәрчүмәләри кенишләндирмәк вә әдәби әләгәләри чанландырмагла
Јанашы, үмумијјәтлә, республикада јарадычы зијалыларын бөјүк
фәаллығына сәбәб олмуш, онларын әсәрләринин идеја-бәдһи сәвиј
јәсинин јүксәлмәсинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишдир.

Даһа сонра мүәллифләр 1932-чи ил апрел ајынын 23-дә УИК(б)П
МК «Әдәби-бәдһи тәшкилатларын Јенидән гурулмасы һаггында» гә
рар гәбул етмәси вә бу гәрарын јарадычылыға нә заман башламасын
дан асылы олмајараг совет платформасында дуруб Јени чәмијјәт уг
рунда мүбаризәсини өз әсәрләриндә әкс етдирән јазычылардан бәһс
едирләр.

30-чу илләрдә Азәрбајчан поезијасынын мовзу даирәси кениш
ләнир, мүбаризә пафосу күчләнир, бу поезијаны јараданларын фәрди
үслубу, образлар әләми жанрлары зәнкинләшир. Бу илдә илк Азәр
бајчан совет романы—Әбүлһәсәнин «Јохушлар»ы јаранды. Бунун ар
дынча С. Рәһимовун «Шамо», Әбүлһәсәнин «Дүнја гопур», Мир Чәла
лын «Дирилән адам» вә «Бир кәнчин манифести», М. һүсәјнин «Даш
гыи», А. Шаигин «Араз», М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы» вә «Дө
јүшән шәһәр» кими ичтиман-сијаси роман вә повестләри мејдана кә
лир. Бу дөврүн әдәби мәһсулу ичәрсиндә Ч. Чаббарлы, С. һүсәјн,
С. Рәһимов, Мир Чәлал, С. Рәһман, Әли Вәлијев, М. Ибраһимов,
М. һүсәјн вә Ә. Мәммәдханлынын күнүн вачиб мәсәләләринә һәср
едилмиш бир сыра чох мараглы повест вә һекајәләринин дә гејд етмәк
лазымдыр.

1941-чи ил ијун ајынын 22-дә алман фашистләри совет Вәтәни
низә гәфил басгын етдиләр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси башланды. Хал
гымыз 1945-чи ил мајын 9-да мүһарибәни гәләбә илә баша чатдырды.
Азәрбајчан әдәбијјаты коммунист партијалы бир әдәбијјат кими өз
бөјүк синфи идеалларына мүһарибә дөврүнүн ән агыр сынаг илләрин
дә дә тамамилә садиг галды. Бу илләрдә Азәрбајчан јазычыларындан
Ә. Әбүлһәсән, М. Ибраһимов, Р. Рза, М. Раһим, Ә. Вәлијев, Ә. Чә
мил, О. Сарывәлли, Ә. Мәммәдханлы вә бир чох башгалары әлдә си
лаһ чәһһәдә вурушур, чәһһә вә архаја анд әсәрләр јазырдылар.

Беләликлә мүәллифләр китабчада Совет Азәрбајчаны јазычыла
рынын, еләчә дә инчәсәнәт хадимләринин әдәбијјат вә инчәсәнәт са
һәсиндә 50 илдә әлдә етдији һаһијјәтләри әкс етдирирләр.

БИБЛИОГРАФИК КӨСТӘРИЧИ

«Азәрнәшр» Фәрман Бајрамовун «Нәриман Нәриманов» (1870—
1970) библиографик көстәричисини Азәрбајчан вә рус дилләриндә бу
рахмышдыр.

Китабчанын әввәлиндә Н. Нәримановун һәјат вә фәалијјәти һаг
гында данышылыр вә дејилир ки, көркәмли ингилабчы, партија вә
дөвләт хадими Нәриман Нәриманов М. Ф. Ахундовла башлајан мү
баризә, реалист әдәбијјатымызын ән исте'дадлы давамчыларындан би
ри олмуш, XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә реалист драма
тург, насир, публисист, дилчи, тәнгидчи вә мүәллим кими кениш шәһ
рәт газанмышдыр. Белә ки, Н. Нәриманов кечән әсрин ахырларындан
әдәби јарадычылыгла мәшгул олмуш вә чох зәнкин бир ирс гөјүб кет
мишдир. Онун бу зәнкин ирси ичәрсиндә идеја-бәдһи чәһһәтдән кө
зәл, мә'налы бәдһи әсәрләриндән башга, фәлсәфәјә, марксизм-лени
низм нәзәријјәсинә айд мәгаләләри, мүһазирәләри, илтгәләри, тәбабәтә
анд китаблары вә бир чох сијаси-публисист мәгаләләри чап олунмуш
дур. Н. Нәриманов көркәмли рус вә гәрб классикләринин әсәрләри
илә дә Азәрбајчан охучуларыны таныш етмәк үчүн тәшәббүс көстәр
мишдир.

Адындыр ки, аурафанин бојуу бүтүн һејванлардан узун ола билмә. Бу чүмлө ашагаданы шәкилдә даһа дөһиг олар:

«Һамы биллир ки, аурафанин бојуу Јер үзөриндә Јашајан бүтүн һејванларын бојуундан узундур» вә и. а.

Филологик елмәр доктору, профессор Зәрифә Будагова «Созлар дүзкүн сечәк» адлы мөгаләсиндә Јазыр:

— Дилә Јени созлар кәтирмәк, Јахуд мөвчуд созларн башга мәнада ишләтмәк үчүн бүтүн мәтбуат органлары сөрбөст һөрәкәт едә биләрләрми? Јахшы мөгсәдлә едилән бу експеримент, тәчрүбә дилә һәрч-мәрчлијә, өзбашыналығы апарыб чыхармазмы? Һансы терминләри, созларн сечиб ишләтмәк Терминология Комитәсиндә тапшырылмышдыр. Буларын ишләтмәси, дилә даһил олуб-олмамасы Јалныз кениш мұзакирә Јолу илә һәлл едилә биләр.

Белә бир гејддән сонра мұәллиф «Гобустан»да үслуб вә фикир хәталарына кәтирмәк чыхаран бир сыра сүй'и ифадә вә чүмләләрә тәсадуф едилмәкдән бәһс едир.

Филологик елмәр намизәди Әнзә Әфәндизадә «Һансы дүзкүн дүр?» адлы мөгалә илә чыхыш едир. О Јазыр:

— Мәтбуатда бә'зи, бир сыра, бир чох созлариндән сонра кәләп исмин төк вә Ја чәм һалда ишләдилмәси барәдә сабит гајда Јохдур. Бу созлардән сонракы исим каһ төк, каһ да чәм шәкилчиси илә ишләдиллир, мөсәлән, бә'зи һалда...—бә'зи һалларда... бә'зи мәктәбдә...—бә'зи мәктәбләрдә... бир сыра Јолдашы...—бир сыра Јолдашлары... бир чох мөсәләни...—бир чох мөсәләләри... вә с. Булардан Һансы даһа дүзкүндүр?

Мұәллиф һәммин мөсәләниш дүзкүнлүјүнү кенишлији илә шәрһ едир.

Булардан әлавә, китабчада филологик елмәр намизәди А. Әлизадәнин «Дәрсликләримизни дилинә фикир верәк», Губадлы рајонундакы Фәрчан кәнд орта мәктәбинин мұәллими Севи Севдималыјевин «Сәһвин бојују, кичији Јохдур» вә б. чыхыш едир.

Китабчанын «Соз Јарадычылығы» һиссәсиндә филологик елмәр намизәди М. Мәммәдовун «етмәк», «олмаг» фе'лләри, «Мә'налы вә козәл адлар дүшүнәк», филологик елмәр намизәди В. Аслановун «...Тәрәфиндән», филологик елмәр намизәди С. Рзајевин «Рекламар», «Магаза адлары», филологик елмәр намизәди М. Гасымовун «Терминология сәһәсиндә һөгсанлар һаггында» мөгаләләри дәрч олушмушдур.

Китабын үчүнчү һиссәси «Белә десәк Јахшыдыр». Бурада филологик елмәр намизәди К. Рамазановун «Ады көзәл оланын өзү дә көзәл олар», филологик елмәр намизәди Һ. Гулијевин «Кәлин белә дөјәк», М. А. Әлијев лдына Азәрбајчан Довләт Инчәсәнәт Институту сәһнә данышыгы кафедрасынын баш мұәллими Ә. Гулијевин «Ваһид әдәби тәләффүзә һәлл олаг» вә филологик елмәр намизәди Н. Мәммәдовун «Ифа едир», Јохса «охујур» адлы мөгаләләри верилмишдир.

«АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЛӘТИФӘЛӘРИ»

Азәрбајчан халгынын шифаһи халг Јарадычылығы кениш елмәтәдгигат үчүн зәркин бир хәзинәдир. Халгымызын тарихи, дүнјабахышы, фәлсәфи, сијаси-ичтимай фикри, мә'нәви аләми вә ән'әнәләри,

һагг һә әдәләт уғрунда мұбаризәси, һәјат төрәи вә с. бурада өз әкиси һә тамамилә тапмыш, Јахуд да изини бурахмышдыр. Буларын әтәрифли ојрәнмәк, гијмәтләндирмәк совет фәлклоршүнәслиг елмәкии мұһүм вәзифәсидир.

Бу баһымдан бир нечә он илләр әрзиндә фәлклоршүнәслиг сәһәсиндә бир сыра гијмәтли ишләр корүлмүшдүр. Һазырда да фәлклоршүнәслиг бир сыра дикәр проблематик мөсәләләри үзәриндә әтрафли тәдгигат ишләри давам етдирилир. Булардан бири дә ләтифә жанрыдыр. Ачыг дөјә биләрик ки, бу жанр индијәдәк хүсуси елмәтәдгигат объектн олмамышдыр.

Буну нәзәрә алараг бу сәһәнин тәдгигатчыларындан Т. Фәрәәлијев «Азәрбајчан халг ләтифәләри» адлы монография әсәри һазырламыш, «Елм» ношријаты да ону нәшр етмишдир.

Монографиянын киришиндә дејилдији ки, бурада үмумијәтлә Јахын вә Орта Шәрг халгларынын ләтифәләринин инкишафы тарихинә нәзәр салмыш, жанрын кечдији идеја-бәди инкишаф мәрһәләләри конкрет тарихи доврләрлә вәләгәдар шәкилдә ојрәнилмишдир.

Әсәрдә ләтифә гәһрәманы, даһа дөһиг десәк, ләтифә мұәллифи проблеминә хүсуси Јер верилмишдир. Бу сәһәдә шәргшүнәслиг елминдә мөвчуд олан мұхтәлиф фикир вә мұләһизәләр нәзәрдән кечирилмишдир. Бурада Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијатында ләтифә жанрынын Јери вә мөвгеји, әһәмийәти, мөвзу вә идејасы, бәди вә сәнәткарлығы хүсусијәтләри, рәнкарәнк типләри, ләтифәләрин дили вә с. мөсәләләр дә ајдынлашдырылмышдыр.

«Азәрбајчан халг ләтифәләри» «Бир нечә сөз»дән вә үч фәсилдән ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә «Нәсрәддин ады илә бағлы ләтифәләрин нәшри вә тәнгиди», икинчи фәсилдә «Ләтифәләрин мөвзусу вә идејасы», үчүнчү фәсилдә «Ләтифә жанрынын поетик хүсусијәтләри»ндән бәһс олуноур.

«АШЫГЛАР»

Ашыг Јарадычылығы Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијатынын мұһүм бир сәһәсини тәшкил едир. Белә ки, ашыг Јарадычылығы тарихин чох гәдим доврләриндән башлајараг инкишаф едиб кәләп бу зәркин Јарадычылығы совет доврүндә даһа да артыг инкишаф етмәкдәдир.

Бу сәнәтин шайрликдән фәргин ондадыр ки, бунун Јарадычылары саз чалыр, рәгс едир, охујур, шифаһи халг әдәбијатынын һағыл, дастан вә башга новләрини тојларда, мәчлисләрдә сөјләјиб Јајырлар.

«Кәнчлик» нәшријаты кәнч нәсли ашыгларымызын Јарадычылығы илә таныш етмәк мөгсәди илә отуздан артыг ашыгы әсәриндән ибарәт «Ашыглар» адлы китабча бурахмышдыр.

Һәммин китабчанын киришиндә онун мөгсәд вә вәзифәләриндән бәһс олунараг дејилир ки, ашыг ше'рләринин вахташыры топлајыб нәшр едилмәси, бу әсәрләрин кәнч нәслә чатдырылмасы фајдалы бир ишдир. Бу парчалар чанлы, образлы данышыг дилини ојрәтмәклә Јанашы, халгымызын һәјат вә мұбаризәси, адәт-ән'әнәси, Јашајыш тәрәләри һаггында биздә доғру, дүрүст тәсәввүр ојадыр. Мөсәлән, Ашыг Әли Јаз ајларыны төсвир едәрәк Јазыр:

Јенә кәлиб Јаз аҗлары,
Бағчада күлләр ачылыб.
Бүлбүл гонуб гөнчә үстә,
Нә ширин дилләр ачылыб!

Ашыг Әләскәр тәбиәтин зәнкинлијиндән бәһс едәрәк јазыр:

Кәпәз, Муροј, Мушој — бир нечә дағ вар,
Үстүнә од јағсын, ај дәли Гошгар!
Јајын ортасында јағдырырсан гар,
Сәф чәкмир сәриндән сәрдарын, дағлар. —

Ашыг Чобан Әфганын ингилабдан әввәл јаздыгы ше'риндә оху-
Јуруг:

Ләззәт чәкин, кеф дә көрүн а, бәјләр,
Сизә гуллуғ едән ач инчимәзми?!
Сизин евиниздә буғда чөрәји,
Биздә дары бишмир, сач инчимәзми?!

Ашыг Мирзә Бајрамов бу күнүн шәнлијини белә тәсвир едир:

Азад көнлүм бәхтијарсан дүнјада,
Көзәл вахтдыр, елләр күлүр, сән дә күл.
Баһардыр, һәр тәрәф күлдүр, чичәкдир,
Бәрәкәтли чөлләр күлүр, сән дә күл.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редак-
тор мұавини), М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Корректор Сона Маһмудова.

Чапа имзаланмыш 25/VIII-1972-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84\frac{1}{16} = 3,25$
кағыз вәрәги, 6,05 чап вәрәги. ФГ 15875. Сифариш 3814.
Тираж 12330

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријатынын мәтбәәси.

23 гөн.

76302

**«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»**

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1972

Scanned with
MOBILE SCANNER